

Pavol Maliniak · Marta Mácelová · Oto Tomeček
Ján Žilák · Pavel Hronček

Lesy v dejinách Zvolenskej stolice

*Lesné remeslá v kultúre
a zamestnaní obyvateľstva
v stredoveku a ranom novoveku*

Banská Bystrica · Kraków
2011

Monografia bola spracovaná v rámci riešenia grantov
UGA (2009) Dejiny lesov vo Zvolenskej stolici od stredoveku do polovice
19. storočia
VEGA 1/0230/10 Historickogeografická charakteristika výrobných aktivít
v lesoch vybraných banských miest

Vydanie finančne podporili Lesy SR, š.p. Banská Bystrica

Zostavovateľ

PhDr. Pavol Maliniak, PhD.

Kolektív autorov

PaedDr. Pavel Hronček, PhD.

PhDr. Marta Mácelová, PhD.

PhDr. Pavol Maliniak, PhD.

PhDr. Oto Tomeček, PhD.

PhDr. Ján Žilák, CSc.

Recenzenti

PhDr. Jozef Labuda, CSc. (kapitola I)

Doc. PhDr. Marián Skladaný, CSc. (kapitoly II a III)

Ing. Martina Slámová, PhD. (kapitola V)

PhDr. Jiří Woitsch, Ph.D. (kapitola IV)

Preklad nemeckého prameňa

Mgr. Peter Konečný

Preklad summary

Mgr. Angelika Dončová, PhD.

Kresby sekier

Denisa Tatar

Spracovanie máp

Albert Loydl

Vydali

Lesy Slovenskej republiky v spolupráci
s Wydawnictwom Towarzystwa Słowaków w Polsce

ISBN 978-83-7490-460-5

Obsah

Na úvod (<i>Pavol Maliniak</i>)	5
I. Drevorubačské nástroje v regiónoch Banskej Bystrice a Brezna od stredoveku do 19. storočia (<i>Marta Mácelová</i>)	
Drevo	9
Drevorubačstvo	9
Drevorubačské náradie	10
Sekery	12
Katalóg	14
Píly	19
Záver	19
Obrazová príloha	20
II. Les a lesná výroba v zázemí banských miest vo Zvolenskej stolici v 14. – 17. storočí (<i>Pavol Maliniak</i>)	
Predpoklady využitia lesov banských miest	29
Uhliarstvo a kolomažníctvo na Dobronivskom panstve	35
Hospodárska základňa erárnej huty v Železnej Breznici	42
Chotárne spory a využívanie územia počas úpadku baníctva v Ľubietovej	49
Príloha 1. Vladislav II. nariaďuje ochraňovať banských robotníkov, uhliarov a obchodníkov pred zbojníkmi	58
Príloha 2. Ferdinand I. nariaďuje zachovávať oslobodenie uhliarov, drevorubačov a banských robotníkov od platenia daní	60
III. Uhliari a uhliarske remeslo v lesoch na okolí Banskej Bystrice (<i>Oto Tomeček</i>)	
Význam a využitie drevného uhlia	61

Najstaršie správy o uhliaroch a uhliarstve na okolí Banskej Bystrice	64
Uhliari a uhliarstvo po prechode mediarskeho podniku pod správu štátu	69
Združovanie uhliarov a ich bratstvá	76
Spôsoby výroby drevného uhlia	77
Inštrukcie a predpisy pre uhliarstva a uhliarov	81
Zánik uhliarstva a pamiatky uhliarskeho remesla	82
Príloha. Inštrukcia Jozefa Dekreta o práci uhliarstiev	85
 IV. Výroba salajky v stredoslovenských sklárňach	
v 18. – 19. storočí (<i>Ján Žilák</i>)	
Surovina a výrobné postupy	93
Salajkárstvo v stredoslovenských sklárňach	95
Príloha. Inventár salajkárne v Nemeckej Hute	103
 V. Identifikácia relikto uhliarskej výroby	
na vybraných lokalitách Horehronia a Ľubietovej (<i>Pavel Hronček</i>)	
Úvod	105
Archívne bádanie a štúdium máp	106
Terénny výskum	107
Identifikácia uhlísk na príklade Horehronia	112
Relikty uhlísk a pálenie drevného uhlia na začiatku 20. storočia	115
Terénny výskum relikto uhlísk v okolí Ľubietovej	117
Problémy pri výskume a identifikácii uhlísk v teréne	118
 Namiesto záveru (<i>Pavol Maliniak</i>)	121
Summary	123
Poznámky	125
Pramene a literatúra	147

Uhliari a uhliarske remeslo v lesoch na okolí Banskej Bystrice

Význam a využitie drevného uhlia

Využitelnosť drevného uhlia ako kvalitného paliva bola známa už od pradávna. Na Slovensku sa popri dreve uplatňovalo drevné uhlie ako najdôležitejšie palivo prakticky až do prelomu 19. a 20. storočia. Rozvoj železničnej a cestnej dopravy začal drevné uhlie z priemyslu postupne vytláčať, nakoľko výhodnejším sa stal dovoz lacnejšieho paliva, a to aj zo vzdialenejších lokalít. Ako náhrada za drevné uhlie sa uplatnilo hlavne kamenné alebo čierne uhlie, hnedé uhlie, rašelina, ale aj koks, či antracit. V 20. storočí napokon našli uplatnenie aj nové palivá ropa a zemný plyn.

Výroba drevného uhlia predstavovala pomerne zložitý chemický proces suchej destilácie dreva, ktorý nazývame karbonizácia. Základnou surovinou na výrobu uhlia bolo drevo, ktoré bolo potrebné vystaviť horeniu a následnému termickému rozkladu – pyrolýze. Keďže dokonalé horenie dreva by spôsobilo jeho zhorenie, muselo sa pri výrobe uhlia vyvolať nedokonalé horenie dreva bez resp. za obmedzeného prístupu vzduchu. Takýmto spôsobom bolo z dreva vyrobené drevné uhlie.

Vzhľadom na ďalšie energetické využitie malo z dreva vyrobené uhlie výrazne lepšie vlastnosti ako pôvodná surovina. V porovnaní s drevom malo takmer o polovicu vyššiu výhrevnosť. Drevné uhlie malo vyššiu výhrevnosť aj v porovnaní s hnedým uhlím a mierne vyššiu výhrevnosť aj v porovnaní s kamenným uhlím.¹ Výhodou spaľovania drevného uhlia v porovnaní s drevom bol tiež fakt, že nespôsobovalo zadymenie. Z tohto dôvodu sa mohlo využívať aj na vykurovanie v domácnostiach, častejšie však v kuchyni, ohrievadlách, či dokonca žehličkách. Finančná náročnosť jeho výroby a teda aj vyššia cena drevného uhlia umožňovala jeho uplatnenie prakticky len v domácnostiach panských sídel. Napokon výhodou tohto paliva bola aj výrazne nižšia hmotnosť v porovnaní s drevom. S uhlím nasypaným vo vreciach sa dobre manipulovalo, ľahko sa transportovalo aj skladovalo. Počas manipulácie s ním a pri jeho skladovaní bolo nutné dodržiavať prísne pravidlá a bezpečnostné predpisy. Do vrec sa mohlo nakladať až keď bolo dobre uhasené a vychladnuté. Pri manipulácii s uhlím sa nesmeli fajčiť. Skladovať sa mohlo len na suchom mieste.

Najväčšie uplatnenie našlo drevné uhlie ako palivo pre huty a hámre. Často sa využívalo tiež pri varení piva v pivovarníctve. Kvôli dobrej výhrevnosti drevné uhlie s veľkou obľubou využívali aj niektorí remeselníci ako napríklad kováči, zámočníci, či hrnčiari. Spomedzi ďalších remesiel našlo drevné uhlie uplatnenie v prachárstve ako jeden z komponentov výroby pušného prachu. Napokon už od staroveku nachádzalo uhlie svoje uplatnenie aj v medicíne. Známy bol predovšetkým jeho účinok pri liečení tráviacich problémov.

Predpokladom výroby dreveného uhlia vo väčšom meradle bol dostatok drevnej hmoty. V našich krajinách umožňovali výrobu dreveného uhlia rozsiahle lesné komplexy. Mnohostranné využitie dreveného uhlia spôsobovalo devastáciu a odlesňovanie rozsiahlych plôch lesa. Pri výrobe uhlia sa síce nespotrebovalo také ohromné množstvo dreva ako pri výrobe salajky,² ale aj napriek tomu bola spotreba dreva vysoká, nakoľko z váhy spracovaného dreva sa dokázalo vyrobiť len okolo 20 % dreveného uhlia.³

Najviac dreveného uhlia sa spotrebovalo pri hutníctve v banských regiónoch. Z dobových prameňov sa dozvedáme informácie o počtoch uhliarov v lesoch v okolí banských revírov na strednom Slovensku, ako aj o množstvách spotrebovaného uhlia. Napríklad v roku 1564 za jeden mesiac (december) dodalo 39 uhliarov pre hodrušské huty až 148 vozov uhlia. Priemerne teda jeden uhliar za mesiac vyrobil a dodal necelé 4 vozy uhlia. Na týchto dodávkach pre hodrušské huty sa podieľali uhliari z osád Dolné Hámre, Horné Hámre, Revištské Podhradie, Rudno, Voznica, Vyhne, ale aj miestni štiavnickí a iní uhliari z ďalších neuvedených osád. Dvaja uhliarski predáci z Novej Bane v tomto mesiaci nesplnili dohodu a drevené uhlie pre huty nedodali.⁴

V tom istom roku v priebehu 5 mesiacov dodalo 55 uhliarov pre štiavnické huty 407 vozov uhlia.⁵ Priemerné množstvo dodaného uhlia za jeden mesiac tak vychádza o niečo málo viac ako 81 vozov uhlia, čo na jedného uhliara vychádza v priemere asi len 1,5 voza. Na týchto dodávkach pre štiavnické huty sa podieľali uhliari z blízkych sídel Kolpach (dnešný Banský Studenec), Kozelník, Močiar, Prenčov, Svätý Anton, Štefultov, Teplá a Žakýl (obe dnes tvoria obec Podhorie). Pre štiavnické huty však dodávali drevené uhlie aj uhliari zo vzdialenejších sídel ležiacich v Pliešovskej kotline (Babiná, Bacúrov, Dobrá Niva). Zvyšné uhlie pochádzalo z ďalších neuvedených sídel a od dodávateľa menom Badinský (*Badinszky*).⁶

Podľa uvedených údajov môžeme odhadnúť, že pre štiavnické a hodrušské huty sa mesačne v tomto čase dodávalo okolo 230 vozov uhlia. Takéto množstvo vyprodukovaného uhlia si určite vyžadovalo spracovanie veľkého množstva drevnej hmoty získaného výrubom lesov v okolí sídel obývaných uhliarmi. Veľký rozptyl uvedených sídel nám dokladá rozšírenie uhliarstva prakticky na celom území Štiavnických vrchov. Pravdepodobne každá dolina tohto pohoria bola viac, či menej, zasiahnutá ťažbou lesa. Z dolín a svahov pohoria pravidelne stúpala dym horiacich milierov, v ktorých sa páľilo uhlie.

Podobnú situáciu si môžeme predstaviť aj v Starohorských vrchoch, kde ležal banskobystrický rudný revír. Spolu s ťažbou rúd drahých a farebných kovov tu už od najstarších čias dochádzalo aj k ich zhutňovaniu. V čase povrchovej ťažby sa zhutňovalo len v jednoduchých zemných peciach. Tie sa po vyťažení rudy zrušili a nahradili ich nové na mieste, na ktoré sa presunula ťažba. Po zavedení hlbinej ťažby bolo potrebné zaviesť nový technologický spôsob, ktorý by umožnil zhutňovanie rúd vydolovaných z hlbších partií pod povrchom zeme. Tak vznikli huty, ktoré boli lokalizované v blízkosti šácht a štôlní. Tento nový typ hút reprezentuje aj najstaršia písomne doložená huta z Banskej Bystrice (*fluxina noua*). Správy o produkcii tejto pravdepodobne už rafinačnej

Historická fotografia zachytávajúca uhliarov pri práci (archívna fotodokumentácia Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici).

(šplajsovacej) huty sa zachovali v prameňoch benátskej proveniencie už z obdobia 2. polovice 14. storočia.⁷

V období na konci stredoveku pracovalo v okolí Banskej Bystrice už niekoľko moderných hút, ktoré vznikli vo vnútri historického mestského chotára, ako aj za jeho hranicami. Ešte pred vznikom turzovsko-fuggerovskej spoločnosti (1494 – 1525) existovali taviace (šmelcovacie) huty v Banskej Bystrici, Balážoch, Harmanci, Jelenci, Starých Horách a Revúcej.⁸ Popri nich existovala v Banskej Bystrici na potoku Bystrica aj rafinačná (šplajsovacia) huta, ktorú postavil banskobystrický ťažiar Ján Kolman za peniaze Jána Turzu.⁹

V období turzovsko-fuggerovskej spoločnosti k spomenutým starým taviacim hutám pribudli nové modernejšie huty v Harmanci a na Starých Horách.¹⁰ Nové rafinačné huty vyrástli v Moštenici (tzv. Poľská) a v Tajove.¹¹ Jedinečnú scedzovacu huta, v ktorej sa scedzovalo striebro, postavila spoločnosť taktiež v Moštenici (tzv. Nemecká huta).¹² Rafinačnú huta v Banskej Bystrici napokon spoločnosť zrušila a na jej mieste vystavala medený hámor na finálne spracovanie medi.¹³ Lokalizácia všetkých spomenutých hút aj s hámrom prezrádza hlavne problémy s drevom. Zásoby drevnej hmoty sa evidentne stali rozhodujúcim faktorom pri umiestnení týchto prevádzok.

Neskôr, už v období komorskej správy banskobystrického mediarskeho podniku, bola dostavaná Nová huta na sútoku Hrona a Tajovského potoka medzi Banskou Bystricou a Radvaňou. Táto nová moderná huta nahradila niektoré staršie, medzičasom zrušené, hutné prevádzky. Okrem toho tu aj naďalej pracoval medený hámor,¹⁴ ku ktorému neskôr pribudol tiež železný hámor.¹⁵ Práve rozmach baníctva a naň naviazaných hospodárskych odvetví hutníctva a hámorníctva bol rozhodujúcim faktorom intenzívneho rozmachu uhliarskeho remesla v okolí Banskej Bystrice.

V ranom novoveku sa v okolí Banskej Bystrice výraznejšie rozšírilo tiež prachárstvo zamerané na výrobu pušného prachu. Aj to čiastočne prispelo k rozvoju miestneho uhliarstva, hoci spotreba uhlia v porovnaní s hutníctvom a hámorníctvom nebola až taká veľká. V prípade prachárstva bolo drevné uhlie jednou zo základných surovín výroby pušného prachu. Ten predstavoval zmes sanitry, síry a práve drevného uhlia. Prachárske stupy v okolí Banskej Bystrice boli sústredené do troch dolín Laskomerskej, Tajovskej a Malachovskej. Najviac prachárov sa dlhodobo sústreďovalo hlavne na území panstva Radvanských. Títo mali svoje prevádzky v dolnej časti Malachovskej doliny a od 17. storočia boli organizovaní vo vlastnom cechu.¹⁶ V druhej polovici 18. storočia pracovalo na Malachovskom potoku až osem prachárskych stúp, čo bolo v tom čase viac ako na Tajovskom a Laskomerskom potoku spolu.¹⁷

Najstaršie správy o uhliaroch a uhliarstve na okolí Banskej Bystrice

Rozmach baníctva a hutníctva v Starohorských vrchoch v období stredoveku opodstatňuje hľadať počiatky uhliarstva v okolí Banskej Bystrice práve v tomto období. Veľký požiar mesta v roku 1500 a s ním spojené vyhorenie takmer celého mestského archívu neumožňuje sledovať samotné počiatky uhliarstva v oblasti. Hoci s menom „uhliar“ v nemeckej podobe *Koler* sa stretávame už v najstaršej zachovanej banskobystrickej mestskej knihe z rokov 1386 – 1399,¹⁸ nemožno v tomto prípade ešte hovoriť o priamom doklade o rozšírení uhliarskeho remesla. Možno len predpokladať, že v mestskej knihe spomenutý banskobystrický mešťan Hannus Koler by vzhľadom na svoje meno mohol byť potomkom nejakého uhliara. Prípadne, vzhľadom na svoje postavenie, by mohol predstavovať nejakého podnikateľa zaoberajúceho sa obchodom s drevným uhlím. To isté možno tvrdiť aj o inom banskobystrickom mešťanovi Pavlovi Khollerovi, ktorého nachádzame písomne doloženého v roku 1525.¹⁹

Najstaršie priame písomné zmienky o tunajších uhliaroch nachádzame až od začiatku 16. storočia. Tak sa dozvedáme o uhliarovi Jakubovi, ktorého žene Michal Königsberger vo svojom testamente z roku 1503 odkázal sumu 25 zlatých.²⁰ V roku 1514 sa v spoločnosti samých ťažiarov uvádza akýsi uhliar Labati.²¹ Z tohto dôvodu ho s najväčšou pravdepodobnosťou možno považovať za nejakého predáka, alebo predstaveného uhliarov. O výraznom rozšírení uhliarstva na území mesta, ale aj mimo jeho hraníc, svedčí niekoľko ďalších dochovaných dokumentov zo začiatku 16. storočia. V žalobe mesta Banská Bystrica na Dóciovcov, ktorí boli v tomto čase pánmi Ľupčianskeho hradného panstva sa udáva, že Damián Dóci vyhnal z lesov na území panstva uhliarov a zakázal tu ťažiť drevo.²² V roku 1524 rada mesta Banská Bystrica v súpise výsad pre nové privilégium požadovala neposkytovať delikventom azyl pri uhľiskách.²³ Keďže mestská rada mala rozhodovacie právomoci len na území mestského chotára, je jasné, že na mysli tu mali uhliarstva a uhľiská ležiace priamo na mestskom teritóriu.

Minimálne už od obdobia, kedy bol Banskobystrický mediarsky podnik v rukách turzovsko-fuggerovskej spoločnosti boli uhliari zamestnaní podnikom dobre organizovaní. Akousi organizačnou základňou tunajšieho banského robotníctva bolo Bratstvo Božieho tela. Okrem baníkov, hutníkov a iných banských robotníkov boli členmi tohto spolku aj uhliari. Spoločne, niekedy len uhliarska komunita, inokedy aj spolu s ďalšími banskými robotníkmi, postupovali, keď chceli vyjadriť nespokojnosť so svojím postavením. Takto napríklad v období po odchode Turzovcov z mediarskeho podniku v lete 1525 vyjadrovali nespokojnosť so svojím postavením odmietaním poslušnosti banskému majstrovi.²⁴ Do tohto protestu sa uhliari zapojili znížením dodávok uhlia, keď namiesto dvoch fúr uhlia dodávali len jednu. Opätovne sa spolu s ostatnými banskými robotníkmi sťažovali na svoje ťažké postavenie a biedu palatínovi Verbőcimui v apríli 1526.²⁵ Dôvod svojho biedneho postavenia videlo banské robotníctvo predovšetkým vo vyplácaní nehodnotnou medenou mincou. Všeobecná nespokojnosť s pomermi napokon vyústila do ozbrojeného banického povstania.

Aktívnym účastníkom a jedným z vodcov povstania bol aj uhliar Jakub Koler. V apríli 1526 ho nachádzame ešte len v zozname banských robotníkov svedčiacich o prebratí istého finančného obnosu z pokladnice Bratstva Božieho tela kráľovskými komisármi.²⁶ Po poslednej augustovej fáze banického povstania ho už nachádzame medzi 46 obvinenými z podnecovania nepokojov a spustošenia mesta.²⁷ Jakub Koler (tiež *Köler*, *Köller*) patril medzi tých účastníkov povstania, ktorí boli chytení, uväznení a podrobení vypočúvaniu a mučeniu. Počas vypočúvania uhliar Jakub usvedčil z účasti na povstaní ďalších vzbúrencov, ktorým sa podarilo po potlačení povstania z mesta ujsť. Aj napriek tomu bol 6. septembra 1526 popravený.²⁸

Mená ďalších konkrétnych uhliarov sa dozvedáme zo zoznamu dlžníkov mediarskeho podniku z čias, kedy bol v rukách turzovsko-fuggerovskej spoločnosti.²⁹ Podľa tohto vyúčtovania z 22. apríla 1526 sa okrem mien zadlžených uhliarov dozvedáme aj o organizácii ich práce. Jednotliví uhliari zamestnaní pre mediarsky podnik boli organizovaní podľa hutných prevádzok, pre ktoré zabezpečovali drevné uhlie (*Koler auf dem Allten Gepirg*, *Lipscher-saiffen koler*, *Hermantzer koller*, *Rebutzer koler*, *Koller in der Theya*). K uvedenému výpočtu uhliarstiev na okolí Banskej Bystrice možno doplniť uhliarov pracujúcich pre huty v Moštenici, ktorí sa v uvedenom zozname neuvádzali.

Medzi 24 zadlženými uhliarmi pracujúcimi v starohorskej oblasti nachádzame nasledovné mená: *Martin Lichy*, *Michal Holtzman*, *Janko Litzka*, *Casper Trebule*, *Jurko Podoleskj*, *Andre Medwied*, *Jurko Schmutny*, *Janko Haynick*, *Peter Rasko*, *Jancko Geren*, *Matzko Moschnik*, *Lorentz Polack*, *Simon Zywy*, *Stefan Mistrik*, *Valent Dobrachwile*, *Vrban Richter*, *Mathe Stubnensky*, *Antol Sublawy*, *Maister Paul* (mohol byť predstaveným miestnych uhliarov), *Stefan Kutzick*, *Thomas Gombatz*, *Jacob Nemetz*, *Valent Walko*, *Valent Dietzky*.

V harmaneckej oblasti dlhovalo podniku 12 uhliarov. Boli to: *Larentz Bethwitz*, *Adam Schuester*, *Lucas Beko*, *Andre Chomeko*, *Sigmundt Makownick*, *Balasch Vhrin*, *Gregor Oslik*, *Valent Nediello*, *Mikusch Przyhotzj*, *Janko Kussmany*, *Mathie Lichj*, *Jurko Trepko*.

V tajovskej oblasti sa v zozname uvádza 14 uhliarov medzi ktorými nachádzame nasledovné mená: *Balasch Steffankowitz, Steffan Wosolka, Michal Jabloncka, Stasko Wosolka, Simon Trebule, Jacob Haro Ronsky, Hensel Hronsky, Andre Ochole, Mikusch Makownick, Ambrosch Rudlousky, Iwanisch Homolka, Matzko Mayer, Paul Trebule, Demian Morgasch.*

Na území Ľupčianskeho panstva nachádzame až 20 dlžných uhliarov dodávajúcich uhlie pre hutu na Balážoch. Menovite išlo o nasledovných uhliarov: *Jurko Pardonskj, Petrasch Tracko, Janko Ratzko, Lorentz Surawy, Mathe Nadobne, Lestachus Przhota, Jonasch Ostrausky, Jan Pastir, Peter Jesus, Martin Quasta, Jurko Balasch, Balasch Ratzko, Jacob Zere, Balthasar Gabatz, Emerich Pasanka, Steffan Lithwan, Tomasch Elotutzka* (pravdepodobne nesprávny zápis mena *Thomas Motytschka*),³⁰ *Mikusch Merkowitz, Mathe Laurentz, Jurcko Pfeffel.*

Napokon medzi 11 dlžníkmi z radov uhliarov organizovaných okolo huty v Revúcej nachádzame nasledovné mená: *Hensl Lamprecht, Martin Rebutzky, Jancko Polak, Erasmus Koler, Laurencz Nemecz, Mathie Suraby, Andres Suraby, Gregor Chudy, Michal Quasta, Jacob Hoder, Michal Patzgrof.*

Spolu teda bolo v zozname uvedených 81 uhliarov, ktorí podniku dlhovali rôzne sumy. Uvedení uhliari predstavovali len časť väčšej komunity uhliarov pracujúcich v okolí tunajších hút. V prípade harmaneckej oblasti totiž v inventári Banskobystrického mediarskeho podniku z roku 1526, ktorý rekonštruje stav pri odstúpení turzovsko-fuggerovského ťažiarstva v lete 1525, nachádzame väčšinou odlišné mená tunajších uhliarov. Drevo pripravené na pálenie uhlia mali uhliari *Schramko* a bližšie neurčený uhliar *Ondrej*. Ďalší tu uvedení uhliari vystupujúci pod označením *puschkoller* boli: *Martin Polack, Marcko Benkowitz, Adam, Jakub Valach, Mikusch, Cossma Gurssnar, Uhrin Valach, Lukasch Prha, Mikusch Chudy.*³¹ Ak nepočítame uhliarov identifikovaných len krstnými menami (*Ondrej, Adam, Mikusch*), ktorí by mohli byť eventuálne stotožnení s niektorými vyššie uvedenými uhliarmi, môžeme v oblasti Harmanca doplniť k už známym ďalších 8 uhliarov.

S podobnou situáciou sa môžeme stretnúť aj v prípade Starých Hôr, kde inventár navyše dokladá mená 3 ďalších uhliarov (*Schymko Rohatsch, Beno Rybar, Thomasch Tele*). V prípade Balážov nachádzame v oboch prameňoch zhodu 10 mien uhliarov. Ďalší uhliar *Pawl Myster* je pravdepodobne zhodný s uhliarom, ktorý vystupuje ako dlžník v starohorskej oblasti. Ďalších 7 mien uhliarov z inventáru sa neopakuje. Ide o nasledovné mená: *Beno Pohlatsch, Janko Kasche, Mikulasch Pastyrzouitz, Mikusch Mužik, Pawel Lawro, Michal Surowy, Ywanisch Surowy.* Okrem prvého všetci ostatní vystupujú pod označením *puschkoller*. Mená 3 revúckych *puschkollerov* z inventára sa zhodujú s 3 dlžníkmi. Na inom mieste inventára sa navyše spomína uhliar *Martin Koler.*³² V prípade zhodných mien v Revúcej a Balážoch je nanajvýš zaujímavý ten poznatok, že kým v zozname dlžníkov vystupovali len pod označením uhliar (*koler*), tak v inventári boli tí istí uhliari uvedení pod označením *puschkoller*.

K počtu 81 podniku dlhujúcich uhliarov takto môžeme pripočítať mená ďalších 19 uhliarov, čím dostávame spolu rovných 100 uhliarov priamo doložených písomnými prameňmi. Keďže inventár menovite neuvádza uhliarov

Nákres naloženého miliera pod Panským dielom na mape Johanna Gottlieba Kramera z roku 1752 (ŠA BB pob. Banská Bystrica, foto Oto Tomeček).

pracujúcich pre hutu v Tajove, môžeme predpokladať, že aj tu pôsobilo v skutočnosti viac uhliarov ako sa uvádza v zozname dlžníkov. Ani jeden z uvedených prameňov navyše nemenuje uhliarov pracujúcich pre hutu v Moštenici. Okrem toho si treba nechať rezervu napokon aj v prípade, že mená mnohých ďalších uhliarov sa do písomností vôbec nemuseli dostať. Na základe toho možno dospieť k záveru, že počet všetkých uhliarov pracujúcich pre turzovsko-fuggerovskú spoločnosť sa na konci jej existencie v roku 1525 mohol približovať až k hodnote okolo 150 zamestnancov. Zaujímavé je, že rovnaký počet uhliarov odhadol v tomto období historik Peter Ratkoš tiež v susednom banskoštiavnickom rudnom revíre.³³

O rozsahu uhliarskych prác okrem dokladov o konkrétnych uhliaroch vypovedajú tiež údaje o zásobách uhlia a dreva. V spomenutom inventári rekonštruujúcom stav mediarskeho podniku v lete 1525 sa okrem iného uvádza aj množstvo pripraveného uhlia, ako aj množstvo dreva pripraveného na milierovanie. Podľa neho bolo na Starých Horách pripravených 700, v Revúcej 500, v Tajove 150, v Moštenici 1 000 a na Balážoch dokonca až 1 200 fúr, alebo vozov uhlia. Spolu bolo pri uvedených hutách pripravených 3 550 fúr drevného uhlia. Drevo pripravené na pálenie sa zvyklo udávať v milieroch. Spolu pri hutách na Starých Horách, v Revúcej, Balážoch a Harmanci bolo 1 096 milierov pripravených na vypálenie uhlia. V tomto prípade tu nešlo o drevo už naložené do milierov, ale len množstvo dreva potrebné na postavenie takéhoto počtu milierov. Podľa Eszter Magyar by mohol jeden milier zodpovedať 8 siahm dreva.³⁴ Na základe uvedeného prepočtu tak v štyroch uvedených hutách bolo pripravených 8 768 siah dreva. Pri hute v Tajove a Moštenici sa množstvo dreva

pripraveného na pálenie uhlia uvádzalo priamo v siahach. Keďže v Tajove bolo prichystaných 2 880 a v Moštenici 1 171 siah dreva, spolu v celom podniku bolo k dispozícii 12 819 siah dreva.³⁵

V ďalšom inventári Banskobystrického mediarskeho podniku vyhotovenom pri jeho preberaní Fuggerovcami na jar 1526 bolo pri jednotlivých hutách pripraveného výrazne menej uhlia.³⁶ Spolu bolo pri hutách v Revúcej, Jelenci, Harmanci, Moštenici,³⁷ Balážoch a Tajove pripravených len 302 vozov uhlia. Ďalších 10 vozov bolo nachystaných pri medenom hámri. Na Starých Horách inventár neuvádzal žiadne pripravené uhlie. Ak boli nahlásené údaje presné a miery v prípade oboch inventárov rovnaké, tak sa zdá, že v tomto období spotreba výrazne prevyšovala výrobu. Množstvo pripraveného dreva podľa inventára predstavovalo v celom podniku spolu 600 milierov, z ktorých 110 milierov bolo označených názvom *puschmeyer*. Aj v tomto prípade ide o výrazne menšie množstvo zásob dreva, ako bolo zapísané v prvom inventári.

Na základe inventáru materiálu a zásob, ktorý nechali vyhotoviť Fuggerovci v súvislosti s odstúpením mediarskeho podniku Dolnorakúskej komore v roku 1546 vidíme, že systém podnikania a zásobovania s drevom a drevným uhlím sa v porovnaní s rokom 1526 zmenil len nepatrne.³⁸ Výroba uhlia zostávala naďalej skoncentrovaná v akýchsi uhliarskych handloch (*Kohlhandel*), ktoré existovali pri tunajších hutách. Zásoby paliva pre hutu sa udávali hlavne v množstve dreva v milieroch a siahach. Údaje o množstve nachystaných vozov uhlia sa uvádzali len výnimočne. Na čele uhliarskej komunity v tomto období už stál uhliarsky richtár (*Kohlermacher*). V roku 1543 bol za uhliarskeho richtára zvolený a mestskou radou potvrdený Štefan Badinský (*Steffan Wadynsky / Badynsky / Badynski*), ktorý v tejto funkcii nahradil uhliara Jakuba Vlačuhu (*Jacob Wlaczuha*) z Harmanca.³⁹

V čase vyhotovenia inventáru bol uhliarsky richtár Badinský zároveň tiež predstaveným uhliarskeho handlu na Starých Horách. Drevo na pálenie uhlia tu bolo pripravené na Japni (*Jappany*), v Andrášovej doline (*Andraschkowa grunt*) a pod Šturcom (*unter der Sturczer*), kde uhlie páliť *puschkoller Freno Hlancko*. Zaujímavá je informácia, že na Starých Horách páliť uhlie aj akýsi *Michel Gebhart* označený za nemeckého uhliarskeho majstra (*Teuscher kolermeister*). V tomto prípade je pravdepodobné, že tu nejde len o označenie etnicity uhliara, ale hlavne o ním praktizovaný spôsob výroby uhlia. Toto označenie mohlo zdôrazňovať fakt, že na rozdiel od ostatných uhliarov používajúcich pri pálení uhlia slovenské miliere, tento vyrábala uhlie nemeckým spôsobom, teda v nemeckých milieroch.⁴⁰

Predstaveným uhliarom v harmaneckej oblasti bol pravdepodobne Martin Uhrin (*Merten Vrinn*). Okrem neho v tom čase v harmaneckej oblasti pracovalo 14 ďalších uhliarov (*Pusch Kholern*). Boli to: *Mathe Nathomi, Jacob Wlaczuha, Martin Poleck, Wanno Gloss, Lucass Pecha, Henzel Laczny, Michel Fiekam, Thomas Strob, Iurcko Hrusko, Marthyn Wayda, Paul Zcinderling, Mathey Mertloz, Greger Woran*.

Predstaveným uhliarom v tajovskej oblasti bol pravdepodobne Andrej Kordik (*Andre Kordicken*). Ten so svojimi uhliarmi pracoval v Kremnických vrchoch avšak už na území panstva Radvanských v hornej časti Malachovskej

doliny, na území kadiaľ prechádzala cesta do Kremnice a ďalej do Turca (*in Thureczke grunt, in der Thureczka vnter dem geschaidt, unter dem geschaidt*).⁴¹ Tunajšie lesy na území Radvanských si už od roku 1520 prenajímali Turzovci a neskôr v ich využívaní pokračovali aj Fuggerovci.⁴²

Napokon pri hute v Moštenici bol uhliarskym predstaveným zrejme puschkholer *Erasm Staricher*. Ten so svojimi uhliarmi pripravoval drevo na pálenie uhlia v Hiadel'skej doline (*Hadler Grunt*), Uhliarskej doline (*Koller grunt*) a v akejsi lokalite „Gebura“ (*in der Gebura*). Podľa iného zachovaného dokumentu vieme, že v tomto čase ku koncu fuggerovského nájmu mediarskeho podniku boli lesy okolo moštenickej huty už do veľkej miery vyťažené. Lesy tiahnuce sa pozdĺž Uhliarskeho potoka až po Javoriny pod Kozím chrbtom (*beim Vlerskhi wasser hinauf bis zum perg Jauor*) boli premenené na lúky. Z tohto dôvodu sa muselo ťažiť v lesoch okolo Borovského potoka (*Borrowicze*) nad Medzibrodcom. Keďže aj tento les sa už za Fuggerovcov podarilo vyťažiť a premeniť na drevné uhlie, ťažba dreva a výroba uhlia sa presunula ďalej na východ do Sopotnickej doliny (*Soppotnicze*) nad Svätým Ondrejom.⁴³ Na takúto situáciu a značné odlesnenie územia okolo hutníckych prevádzok upozornil aj fuggerovský faktor Juraj Mertz, keď v roku 1535 podával kráľovským komisárom vysvetlenie o príčinách krízového vývoja mediarskeho podniku.⁴⁴ Ako jednu z príčin negatívneho stavu označil vynakladanie veľkej energie na potrebu voziť drevo a uhlie z väčších vzdialeností.

Uhliari a uhliarstvo po prechode mediarskeho podniku pod správu štátu

V období erárnej správy podniku sa situácia ohľadom zásobovania drevom a uhlím zásadne zmenila. Obchodom s drevom a uhlím sa zaoberali akýsi veľkopodnikatelia, ktorých pramene označujú ako drevárskych majstrov (*holzmeister*), niekedy, avšak podstatne zriedkavejšie, aj ako uhliarskych majstrov (*kohlmeister*). Na začiatku 60. rokov 16. storočia pôsobilo v obvode Banskobystrickej banskej komory niekoľko takýchto podnikateľov s drevom a uhlím. Každý z nich mal vymedzenú oblasť svojej pôsobnosti tak, aby sa ich záujmy navzájom nekrižovali, a aby čo najlepšie pokryli všetky lesy vhodné na využitie.

Krištof Falkensteiner (tiež Falbensteiner) a Bartolomej Lueger pôsobili na Horehroní v breznianskej oblasti. Neskôr tu Bartolomeja Luegera, ktorého Maximiliánov lesný poriadok už uvádza v minulom čase, nahradil Rupert Super. Kým Falkensteiner sústreďoval svoje podnikanie hlavne do lesov na pravej strane Hrona (Nízke Tatry a ich podhorie), Super sa zameriaval na ťažbu dreva v lesoch ležiacich na opačnej ľavej strane Hrona (hlavne oblasť okolo Osrblia a Hronca). Najviac veľkopodnikateľov s drevom a uhlím pôsobilo v starohorskej oblasti (*im Altengepurg*) severne od Banskej Bystrice. Boli to Štefan a Andreas Mosslechnerovci, Ján Longauer, Leonard Huet, Benedikt Seydl a bývalý správca starohorskej huty Leonard Köszler (Keszler). Z popisu lesov na okolí Banskej Bystrice, ktorý sa dostal do Maximiliánovho lesného poriadku zistíme, že

Benedikt Seydl (Seidl) neskôr sústredoval svoju pozornosť aj do oblasti okolia huty v Revúcej. Tu v oblasti Revúcej (*in der Rebutzen*), už na území Liptova, pracoval okrem neho aj Wolf Striniz (Strimitzer). Do územia Liptova svojim podnikaním čiastočne zasahoval aj Wolfgang Rotenneger, keďže zužitkovával lesy okolo donovalskeho sedla. V harmaneckých lesoch (*in Hermanz*) pôsobil Wolfgang Zaller, ale neskôr sem svoje záujmy presúvajú aj Mosslechnerovci. Napokon juhovýchodne od Banskej Bystrice pôsobili v oblasti Badínskeho lesa (*im Wadiner wald*) Bartolomej Lungauer a Leonard Eygelsperger.⁴⁵

Je pravdepodobné, že takýmto drevárskym majstrom, teda podnikateľom zaoberajúcim sa dodávkami dreva a uhlia pre banskobystrický mediarsky podnik, bol tiež Andrej Kordik. Ten pôsobil ešte v čase fuggerovského nájmu podniku ako predstavený uhliarov v oblasti Kremnických vrchov, ktorí zabezpečovali dodávky uhlia pre tajovskú hutu. Maximiliánov lesný poriadok ho síce vyslovene neuvádza ako drevárskeho, či uhliarskeho majstra, avšak celkový kontext zápisu (*Andree Corsickh vnnd seine mistrickhen ir kholarbeit*) tomu nepriamo nasvedčuje.⁴⁶

Pre drevárskych a uhliarskych majstrov, teda veľkopodnikateľov zaoberajúcich sa obchodom s drevom a uhlím pracovali uhliarski predáci (mistríci). V popise lesov okolo Banskej Bystrice, ktorý sa stal súčasťou lesného poriadku cisára Maximiliána sa spomína spolu 15 takýchto mistríkov.⁴⁷ Poniže Starých Hôr okolo Potkanovej (*Pocca Noua Tollina, Ratzental*) pracoval Martin Furta a v Križnej doline (*Khrischna Tollina, Kreutz Tal*) zase Martin Jelšava (*Gelschaba*). Keďže sa obidvaja spomínajú v minulom čase je jasné, že v tomto priestore sa aktuálne už nepracovalo a ťažba dreva a výroba uhlia sa presunula vyššie od Starých Hôr. Najbližšie k Starým Horám v doline *Hererdt* (zrejme Haliar) pracoval Pavol Ausmehrer (*Aussmehrer*) a v doline Malý Kucman (*Khlain Gutzman*) Juraj Oslík (*Oszlickh, Osslick*). V Jelenskej doline (*Gielentz, Hirschengrunt*) pracoval Fabián Rusnák (*Russnack, Rusznakh*). Ďalší mistrík Ján Weissner pracoval v Čremošnom (*Scheremoschna*), teda pravdepodobne na území severne od Balázov.

V lesoch na opačnej strane Starohorského potoka v priestore Tašniaru (*Taschner*) sa uhliarskej práci venoval Valentín Čunderlík (*Schinderling*). Okrem týchto lesov sústredoval svoju pozornosť aj spolu s Valentínom Vachlačom (*Wachlatsch*) tiež do priestoru Hornojelenskej doliny a Prašnice (*Proschnitzkha*). Odtiaľ vyššie v lesoch vo vrchných častiach doliny Rybie pod masívom Križnej napokon pálili uhlie Michal Gebhart a Leonard Mayr.

Už v Liptove v lesoch na Šturci (*auf der Sturtz*) pracovali 4 mistríci (*vier mistrickhen*) Tomáš Labath, Benedikt Rachatz, Michal Bendula a Michal Bula. Všetci štyria, ako aj námezdný uhliar (*lonkholer*), pravdepodobne tiež mistrík Makatník (*Makhatnickh*), ktorý uhliarčil v Pilnej (*Pulna*), dodávali uhlie pre hutu v Revúcej.

Okrem uvedených mohol byť takýmto mistríkom aj uhliar Valentín Taš, ktorý pôsobil v Osrblianskej doline (*Zürnenpach*) ako zamestnanec majstra Ruperta Supera. Podobnými uhliarskymi predákmi, ktorí však nedodávali uhlie pre mediarsky podnik napokon asi boli aj akýsi Macek a starý (zrejme bývalý) strážnik pri moštenickej hute, ktorí mali svoje uhliská v Hiadeľskej doline.

Podľa zachovaných vyššie uvedených mien vidíme, že na rozdiel od veľkopodnikateľov výlučne s nemeckými menami sa medzi mistrikmi popri nemeckých objavujú aj slovenské mená. Medzi najstarších mistrikov určite patrili uhliar nemeckého pôvodu Michal Gebhardt, ktorý na Starých Horách páliť uhlie už za Fuggerovcov. V inventári z roku 1546 bol uvedený ako nemecký uhliarsky majster. Toto konkrétne označenie zrejme nemalo vyjadrovať len fakt, že bol Nemec, ale aj to, že páliť uhlie nemeckým spôsobom. Možno predpokladať, že tento spôsob milierovania v čase vydania Maximiliánovho lesného poriadku okrem neho používal aj Leonard Mayr, ktorý pracoval spolu s Gebhartom v rovnakej oblasti.

Okrem uvedených konkrétnych uhliarskych miest, kde pracovali mistríci dodávajúci uhlie pre mediarsky podnik sa v Maximiliánovom lesnom poriadku uvádzajú aj ďalšie miesta, kde sa v tom čase vyrábalo uhlie.⁴⁸ V Sopotnickej doline sa vyrábalo uhlie pre moštenickú hutu. Desať uhlísk sa nachádzalo v Hiadeľskej doline. Staré uhliská sa spomínajú tiež v lesoch Ľubietovského chotára. Pre revúcku hutu sa okrem lesov pod Šturcom páliť aj v lesoch na opačnej strane Revúckeho potoka. Okrem spomenutej Pilnej, tiež v susednej Dlhej a Zelenej doline. Harmanecké huty, prípadne tiež huty v kremnickom revíre, mohli byť zásobované uhlím vyrobeným v lesoch Čiernej vody (*Schwarzenpach*) v susednom Turci.

Okrem hút boli odberateľom uhlia aj miestni kováči. Kde sa páliť uhlie pre banskobystrických, či radvanských kováčov nevieme. Vzhľadom na veľký rozsah uhliarstva v okolí však problém so zabezpečením uhlia celkom určite nepocíťovali. Uhlie pre kováčov na Španej Doline sa vyrábalo v jednej z dolín pod Jelenskou skalou (*grundt Vntern Stain*). V doline potoka Drakšiar (*Droschar*) pri Brezne sa zase páliť uhlie pre miestnych breznianskych kováčov.

Z uvedeného rozptylu miest určených na výrobu drevného uhlia je jasné, že zásoby drevnej hmoty v lesoch na území banskobystrického chotára nestačili pokrývať obrovský dopyt po dreve. Už od stredoveku bolo potrebné rozširovať územie vyhradené na ťažbu dreva a pálenie uhlia aj mimo mestských hraníc. Založenie huty v Revúcej počítalo s využívaním lesov v juhozápadnej časti Liptova. Založenie hút na Balážoch a v Moštenici predpokladalo využívanie lesov Ľupčianskeho panstva. Huta v Tajove postavená na hraniciach mesta mala využívať aj lesný potenciál susedného Radvanského panstva. Pre hutu v Harmanci sa v prípade nutnosti mohli využiť lesy zasahujúce na územie Turca.

Po dobudovaní a spustení Novej huty v Banskej Bystrici sa situácia v zásobovaní erárneho podniku drevom a uhlím vykryštalizovala nasledovne. Pre Novú hutu sa drevo začalo dopravovať plavením po Hrone zo vzdialenejších oblastí na Horehroní. Pri dvoch hrabliach na zachytávanie dreva postavených na Hrone pri Banskej Bystrici vznikli hrabľové uhliská. Pri Horných hrabliach vzniklo Horné uhlisko, alebo v tomto prípade skôr uhliarstvo. Pri Dolných hrabliach, ktoré boli vybudované v bezprostrednej blízkosti Novej huty sa vytvorilo menšie Dolné uhlisko, resp. uhliarstvo. Huta v Jelenci už od čias fuggerovskej správy podniku nebola v prevádzke. Neskôr už v období erárnej správy zanikli aj huty v Revúcej a Balážoch a hutu v Harmanci začali využívať súkromní ťažiari. Naďalej podnikovú starohorskú hutu zásobovali hlavne uhliari

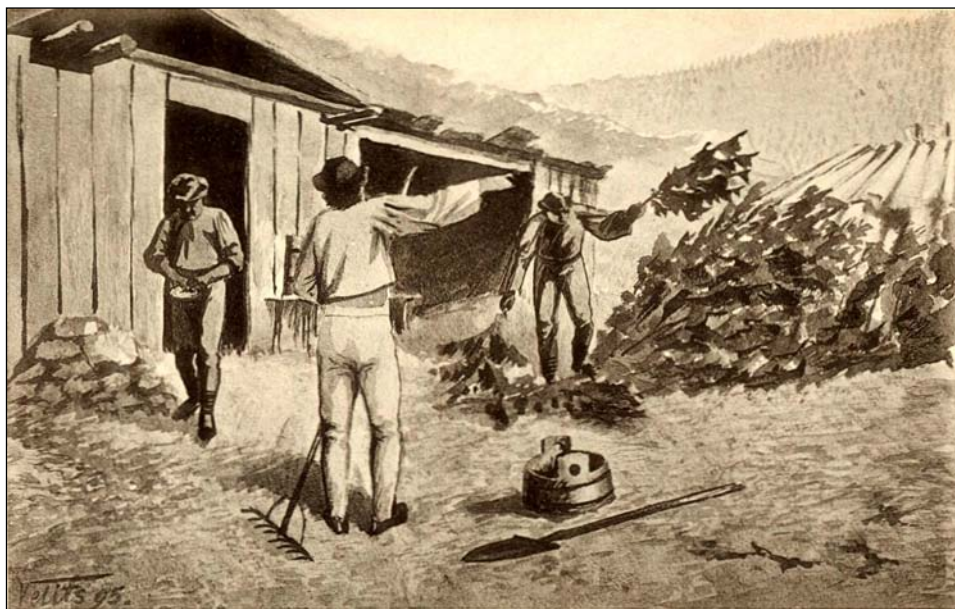
žijúci na území mestského chotára, moštenickú hutu uhliari pracujúci na území Ľupčianskeho panstva a hutu v Tajove uhliari pracujúci v Kremnických vrchoch na juhozápadnom cípe mestského teritória, ako aj na území Radvanských.

Využívanie lesov na území Radvanských malo dlhšiu tradíciu. Tieto lesy využívali už Turzovci, po nich Fuggerovci, neskôr ďalší súkromní banskí podnikatelia a napokon aj erár. V roku 1571 Juraj a František Radvanskí prenajali svoje tajovské lesy ležiace po pravej strane Tajovského potoka na 15 rokov banským podnikateľom Jakubovi Giengerovi, Davidovi Haagovi a Ulrichovi Dreylingovi. V roku 1619 si tieto lesy prenajala komorská banská správa za ročné nájomné 80 zlatých.⁴⁹ Po celý čas sa v týchto lesoch intenzívne pálilo drevné uhlie.

Zásobovanie mediarskeho podniku drevom a uhlím sprostredkovane cez veľkopodnikateľov s drevom a uhlím spôsobovalo podniku značné straty. Ťažba dreva bola málo hospodárna a dodávané uhlie výrazne predražené. Napriek tomu nebol tento medzičlánok v obchode s drevom medzi priamymi výrobcami uhlia a jeho spotrebiteľmi v nasledujúcom období úplne odbúraný a princíp, na ktorom fungovala organizácia práce v lesoch v 2. polovici 16. storočia pretrvával aj naďalej. Pokyn cisára Rudolfa z roku 1600 pre komisárov vyslaných na preskúmanie banskobystrického baníctva nabádal skontrolovať aj prácu drevárskych a uhliarskych majstrov.⁵⁰ Napriek chronickým problémom s inštitúciou drevárskych majstrov a vynakladaniu veľkej energie na kontrolu ich práce, títo sa pravdepodobne podieľajú na obchode s drevom na okolí Banskej Bystrice ešte počas celého 17. storočia. V roku 1662 bol dokonca v Banskej Bystrici zriadený úrad lesmajstra, ktorý mal rokovať s drevárskymi majstrami a úrad lesného pisára, ktorý mal s nimi uzatvárať zmluvy.⁵¹

Od 17. storočia sa v zázemí Banskej Bystrice stretávame s novým špecifikom, ktorým bolo zakladanie výrobné špecializovaných drevorubačských a uhliarskych osád. Už existujúce sídla prvýkrát dokladá súpis uhliarskych osád, uhliarov, ich nehnuteľností a zásob dreva v lesnej oblasti Staré Hory vyhotovený 14. augusta 1652. Uvedený súpis tu zaznamenal existenciu 15 sídel označených pod spoločným označením *Kholungen Altgebürg*.⁵² Medzi nimi nachádzame Hornú Korytnicu (neskoršie Mišúty), Strednú Korytnicu (Donovaly), Dolnú Korytnicu (Mistříky), Hanesy, Kyptovú (zrejme neskoršie Sliačany), Hornú Pavlovú (zrejme neskoršie Môce), Dolnú Pavlovú (asi neskoršie Jergaly), Nad Rybníkom (Štubne), Pri Rybníku (Motýčky), Horný Jelenec, Prašnicu, Rybie, Dolný Jelenec, Tureckú a Haliar.⁵³ Okrem Dolného Jelenca, ktorého pôvod možno s najväčšou pravdepodobnosťou hľadať v pôvodne hutníckej osade Jelenec, vznikli všetky v súpise uvedené sídla len krátko pred polovicou 17. storočia.

Súpis z roku 1652 dokladá vo všetkých uvedených osadách takmer homogénnu zamestnaneckú štruktúru. Okrem baníka Jána Bazura z Tureckej tu žili len samí uhliari. Vo všetkých 15 osadách spolu žilo 19 uhliarskych majstrov, ktorí mali k dispozícii 30 uhliarskych pomocníkov. Najviac uhliarskych majstrov bolo zaznamenaných v osade Turecká, kde pôsobili štyria (Martin Chladny, Ján Chladny, Juraj Chladny a Ján Tschillig). Po dvoch uhliarskych majstroch nachádzame v Hornej Korytnici (Adam Lungauer a Samuel Lungauer), v Strednej Korytnici (Baltazár Donovall, a Marek Lungauer) a v Hornej Pavlovej (Baltazár

Uhliisko vo Vydrowskej doline pri Čiernom Balogu. Vľavo prístrešky uhliarov, vpravo milier prikrývaný haluzinou. Kresba O. Velits (zdroj Tomcsányi 1895).

Lungauer a Martin Lungauer). Ostatné osady okrem Kypťovej a Dolného Jelenca mali po jednom uhliarskom majstrovi. V Dolnej Korytnici ním bol Kubo Hannes, v osade Hanesy Daniel Lungauer, v Dolnej Pavlovej Ján Lungauer, v osade Nad Rybníkom Melichar Stubna, Pri Rybníku Matej Motitschga, v Hornom Jelenci Ján Lungauer, v Prašnici Ján Chladný, v Rybom Baltazár Tschunderlig a napokon v Haliari Juraj Lungauer.

Úlohou uhliarov bola v tomto období aj ťažba a príprava dreva vhodného na pálenie uhlia. V uvedenom období sa ešte nestretávame s pracovnou špecializáciou na drevorubačov a uhliarov ako tomu bolo v neskoršom období. Takýto stav možno zaznamenať už v čase vydania Maximiliánovho lesného poriadku, kde sa vyslovne na niektorých miestach spomínajú mistríci, ktorí rúbu drevo a pália uhlie.⁵⁴

Okrem vyššie spomenutých 19 uhliarskych majstrov sa v súpise uvádza ešte jeden uhliarsky majster Juraj Pagner, pri ktorého mene je pripísaná poznámka, že pôsobí na revúckom uhliisku (*in der Rebuza*).⁵⁵ Ide o zaujímavú informáciu hlavne z toho pohľadu, že od 16. storočia sa úplne vytrácajú správy o pôvodne hutníckej osade Revúca. Na základe tejto zmienky možno dedukovať, že podobne ako Jelenec sa po zániku tunajšej huty pretransformovala na drevorubačsko-uhliarsku osadu aj Revúca. Už v Liptove ležiaca Revúca totiž v období od druhej polovice 16. do prvej polovice 17. storočia nebola považovaná za súčasť Likavského hradného panstva. V urbároch panstva z rokov 1551 a 1625 o nej niet žiadnej zmienky.⁵⁶ Prvýkrát sa objavuje až v urbári panstva z roku 1671. O tom, že Revúca v tomto čase ešte gravitovala viac k starohorskej oblasti ako k Likavskému

panstvu svedčia aj početné zápisy osadníkov z Revúcej v najstaršej zachovanej špaňodolinskej matrike vedenej od roku 1674.⁵⁷ Ešte aj na prelome 17. a 18. storočia, kedy sa už pravdepodobne vytráca uhliarske remeslo v Revúcej, bola v povedomí tunajších obyvateľov zakódovaná tradícia spájajúca Revúcu viac so starohorsko-špaňodolinskou oblasťou ako s Liptovom a Likavským panstvom. Toto povedomie vychádzalo celkom určite so spoločnej histórie a určite aj z pôvodnej profesijnej špecializácie predkov tunajšieho obyvateľstva.

K 15 drevorubačsko-uhliarskym sídlam ležiacim v zázemí Starých Hôr v nasledujúcom období pribudli ďalšie sídla. Od konca 17. storočia sa osada Turecká delila na dve sídla Dolnú a Hornú Tureckú. Na prelome 17. a 18. storočia doplnili sídelnú sieť starohorskej oblasti novovzniknuté uhliarske osady Bully, Dúvodné a Valentová. Skupinu drevorubačsko-uhliarskych osád v tejto oblasti napokon v priebehu 18. storočia doplnili Močiar, Bachlačka a zrejme aj Polianka, ktorá je prvýkrát doložená až v roku 1804.⁵⁸

Mimo starohorskej oblasti vznikla pravdepodobne na konci 17. storočia nad hutou v Tajove uhliarska osada Kordíky. Prvú písomnú zmienku o nej nachádzame v knihe pokrstených banskobystrickej matriky z roku 1695.⁵⁹ Približne v rovnakom období možno predpokladať aj vznik osady Kalište. Na rozdiel od ostatných doposiaľ spomenutých sídel ležala osada Kalište mimo historického chotára Banskej Bystrice na území Ľupčianskeho panstva. Vznik osady možno datovať do druhej polovice 17. storočia, nakoľko najstaršia známa zmienka o sídle pochádza z roku 1699. K tomuto roku je osada doložená pod názvom *Carbonaria Kaliste*.⁶⁰ Je to jasný dôkaz jej uhliarskeho pôvodu. V roku 1710 nachádzame v popise osád v obvode Banskej komory v Banskej Bystrici v Kališti doloženého už iba jedného uhliarskeho majstra. Bol ním 49 ročný *Hannso Lungauer*, syn 80 ročného Juraja Lungauera.⁶¹ Vzhľadom na rodinné tradície a bežné dedenie remesla z otca na syna a pravdepodobne nie príliš dlhú existenciu sídla, môžeme práve starého Juraja Lungauera s najväčšou pravdepodobnosťou považovať za jedného zo zakladateľov osady Kalište. Uhliarsku tradíciu v tejto rodine napokon dokumentuje aj fakt, že spolu s uhliarskym majstrom pracoval aj jeho 19 ročný syn Jano, vnuk Juraja Lungauera. Ostatní obyvatelia osady už nepracovali ako uhliari a všetci boli zamestnaní pri baniach v Španej Doline.

Popis osád v obvode Banskobystrickej banskej komory z roku 1710 okrem iného dobre dokumentuje postupnú premenu zamestnaneckej štruktúry obyvateľstva aj u ostatných pôvodne drevorubačsko-uhliarskych sídel. V jednotlivých osadách v tomto čase nežili už len uhliari, ale veľká časť obyvateľstva za svojim zamestnaním dochádzala na Španiu Dolinu, kde pracovali ako baníci, alebo vykonávali rôzne pomocné práce pri baniach.

V polovici 19. storočia kedy sa už zamestnanie drevorubač a uhliar prísne diferencovalo, bolo zastúpenie najrozšírenejších zamestnaní obyvateľov týchto osád ešte pestrejšie. V tomto období predstavovali baníci a behači 36 % zamestnaných osadníkov, zastúpenie uhliarov bolo 27 %, drevorubačov 15 % a povozníkov 10 %.⁶² Spoločný úhrn uhliarov a drevorubačov stále ešte mierne prevyšoval počet baníkov.

Rekonštrukcia miliera na náučnom chodníku v zaniknutej uhliarskej osade Kalište (foto Oto Tomeček, jún 2011).

Pre lepšiu predstavu o veľkosti uhliarskej komunity v zázemí Banskej Bystrice možno ich početnosť vyjadriť tiež v absolútnych číslach. V starohorskej oblasti (bez Hornej Tureckej) žilo v polovici 19. storočia 101 uhliarov. V tom čase najväčšej uhliarskej osade Kordíky žilo ďalších 58 uhliarov. Spolu teda len na území banskobystrického chotára pracovalo v tomto období až 159 uhliarov.

Tento počet uhliarov predstavuje zhruba rovnakú hodnotu ako náš odhad z konca stredoveku. V porovnaní so situáciou na konci stredoveku je však potrebné uviesť, že v polovici 19. storočia sa zamestnanie drevorubač a uhliar všade okrem Kordík prísne diferencovalo. Ak teda k uhliarom pripočítame aj drevorubačov tento počet sa zvyšuje na 245.

Uvedené číslo by sme mohli ešte navýšiť po zarátaní drevorubačov dvoch harmaneckých osád. Okrem spomenutých komorských uhliarskych osád žili uhliari pôvodne aj v Dolnom a Hornom Harmanci. Miestne obyvateľstvo už od 16. storočia nepatrilo medzi zamestnancov Banskobystrickej banskej komory, keďže prevádzkovateľmi tunajšej huty sa stali súkromní ťažiar a ťažiarstva. Po zastavení jej prevádzky na konci 18. storočia uhliarstvo v harmaneckej oblasti takmer úplne zaniklo. Aj po jeho zániku však naďalej zostalo výrazné zastúpenie drevorubačov, ktorých zamestnávalo mesto Banská Bystrica.

S podobnou situáciou a zakladaním takýchto pôvodne výrobných špecializovaných osád uhliarov koncentrovaných na malom území ako na okolí

Banskej Bystrice sa nestretávame nikde inde na Slovensku. Túto situáciu nemožno porovnávať ani so situáciou na Horehroní, kde síce vznikla skupina výrobné špecializovaných, ale drevorubačských osád (tzv. Biele a Čierne Handle). Situácia v okolí Banskej Bystrice je fenomén aj v porovnaní s ďalšími veľkými banskými mestami na strednom Slovensku Banskou Štiavnicou a Kremnicou.

V oblasti Banskej Štiavnice nevytvárali uhliari samostatné výrobné špecializované sídla, ale od počiatku žili rozptýlení vo viacerých sídlach v širšom zázemí mesta (napr. Dekýš, Ilija, Kolpach, Kozelník, Močiar, Počúvadlo, Prenčov, Sv. Anton, Štefultov, Teplá, Vysoká, Žakýl).⁶³ Tu predstavovali drevorubači a uhliari väčšinou len časť miestneho obyvateľstva. Ostatné obyvateľstvo týchto sídel tvorili roľníci, remeselníci, baníci, či hutníci.

Podobnú situáciu môžeme sledovať aj v oblasti Kremnice, kde boli uhliari rovnako rozptýlení vo viacerých starších sídlach na okolí. V porovnaní s Banskou Bystricou je zhodný len ten fakt, že v prípade Banskej Štiavnice aj Kremnice uhliarov nenachádzame len v sídlach na vlastnom území mesta, ale aj na území susedných panstiev. V prípade Kremnice to bolo napríklad na panstve ostrihomského arcibiskupa zo sídlom v Svätom Križi (napr. Bartošova Lehôtka, Jastrabá, či Nevoľné)⁶⁴ a Šášovskom panstve (napr. Ihráč).⁶⁵

Združovanie uhliarov a ich bratstvá

Banskobystrickí uhliari v stredoveku nemali svoje vlastné profesijné bratstvo. Spolu s baníkmi a inými banskými robotníkmi boli združení v Bratstve Božieho tela (*Fraternitas Corporis Christi*). Z tohto pôvodne nábožensky orientovaného bratstva sa po baníckom povstaní na konci stredoveku začala postupne vytvárať organizácia, ktorá mala hlavne sociálne funkcie. Pôvodné bratstvo (*Bruderschaft*) tak nadobudlo funkciu bratskej pokladnice (*Bruderslade*), teda svojpomocnej organizácie bankého robotníctva.

Neskôr si uhliari v okolí Starých Hôr pravdepodobne vytvorili aj svoje vlastné typicky profesijné bratstvo. Možno tak usudzovať na základe zachovaného odtlačku pečatidla pochádzajúceho z roku 1596 alebo 1796 s kruhopisom SI(gel) • D(er) : ER(baren) • BRUDERSCHAFT DE(s) • CO(IIers) • IN • ALTG(ebirge).⁶⁶ O funkcii, vnútornej organizácii, či dokonca dobe trvania tohto inštitútu uhliarskej samosprávy zatiaľ nič viac nevieme.

S činnosťou bratstiev a bratských pokladníc bol úzko spätý aj inštitút krámskeho richtára. Tento predstaviteľ samosprávy bankého robotníctva mal na starosti výrub a výber príspevkov do bratskej pokladnice, ale aj poskytovanie pôžičiek a vyberanie úrokov z nich. Bol teda akýmsi hospodárom a hlavným finančníkom takýchto pokladníc. Za túto svoju činnosť dostával odmenu práve zo zdrojov bratskej pokladnice. Okrem tejto funkcie mali krámski richtári aj celý rad ďalších právomocí a boli dôležitým článkom samosprávy bankého robotníctva.⁶⁷

V oblasti Banskej Bystrice sa krámsky richtár označoval ako cechmajster. Kým uhliarski richtári, ktorých tu máme doložených z obdobia

fuggerovskej správy mediarskeho podniku boli najvyššími predstavenými komunity uhliarov, činnosť neskorších cechmajstrov sa spájala s bratskou pokladnicou, okolo ktorej sa združovali rôzne skupiny banského robotníctva. Do roku 1697 napríklad zastával funkciu cechmajstra slovenský hutman na Hornej šachte (šachta Maximilián na Španej Doline) Juraj *Polyak* (*zechmeisterus Slauonicae*). Ďalší cechmajster bratstva (*Zechmeister Fraternitatis*) Samuel *Chladni* z Dolnej Tureckej, ktorý zomrel na začiatku roku 1698,⁶⁸ mohol byť vzhľadom na početnú uhliarsku komunitu tejto osady reprezentantom uhliarskej profesie. Inštitút cechmajstra existoval ešte aj v prvej polovici 19. storočia. V roku 1834 funkciu cechmajstra (*zehemagister*) zastával Matej *Paraschin* z Motyčiek.⁶⁹

Napriek existencii inštitútu cechmajstra v oblasti Banskej Bystrice sa tunajšie bratstvo, či bratstvá nepretvorili na klasické cechy, aké si vytvárali remeselníci jednotlivých profesií v mestskom prostredí. Hlavným dôvodom toho bol pravdepodobne fakt, že pod bratskou pokladnicou sa združovalo široké spektrum banského robotníctva a vlastné bratstvo uhliarov malo zrejme len epizódne trvanie a preto nenadobudlo väčší význam.

Spôsoby výroby drevného uhlia

Otázky výrobnej technológie drevného uhlia sa nezapisovali, ale prenášali sa z generácie na generáciu. Uhliarske remeslo tradične zostávalo zachované v rodinách, a tak sa aj všetky dôležité praktické znalosti o pálení uhlia predávali z otcov na synov. Ak pri uhliarskom majstrovi nepracoval syn, majster mal vždy poruke svojho mladšieho pomocníka, z ktorého sa neskôr stal uhliarsky majster.

Pre obdobie, do ktorého siahajú najstaršie písomné správy o tunajšom uhliarstve a uhliaroch už bolo typické pálenie uhlia v milieroch, ľudovo nazývaných míle. Tento spôsob nahradil starší spôsob pálenia uhlia v zemných jamách. Až do 19. storočia sa v banskobystrickej oblasti stavali dva typy milierov – slovenský a nemecký. Tie sa od seba líšili spôsobom uloženia dreva a spôsobom jeho zapálenia. Slovenský milier mal väčšinou dve na sebe uložené poschodia stojacich drevených klátov. Na treťom poslednom poschodí miliera (čepiec) bolo drevo rovnané šikmo. V strede spodného poschodia sa nachádzal trojuholníkový kráľ, ktorý za zapal'oval odspodu. Nemecký milier mohol byť vyšší a často mával až 4 poschodia. Zápalná časť miliera (kráľ) pri tomto type siahala od spodku až po jeho vrchol a zapal'ovala sa zvrchu aj zospodu.⁷⁰ Podľa toho, aký typ miliera sa použil možno teda rozlišovať slovenský a nemecký spôsob výroby uhlia.

Už v priebehu 16. storočia bol pravdepodobne viac rozšírený slovenský spôsob. Popri ňom sa v menšej miere zrejme naďalej uplatňoval aj nemecký spôsob. Zmienka o nemeckom uhliarskom majstrovi nachádzajúca sa vo fuggerovskom inventári podniku, nemusela informovať o etnicite uhliara, ale možno skôr mala poukazovať na ním požívaný nemecký spôsob pálenia uhlia. Ak tomu bolo naozaj tak, je jasné, že zdôraznenie tohto faktu malo poukázať na výnimočnosť tohto spôsobu v prostredí, kde bol zaužívaný iný spôsob výroby.

Zatiaľ nejasný zostáva význam označenia niektorých uhliarov výrazom *puschkoller* a ich milierov termínom *puschmeyller*. Uvedené názvy sa objavujú po boku bežného označenia pre uhliarov (*kholer, koler*) a ich miliere (*meiller, meyller, mayller, mailler*) len v písomnostiach z priebehu 16. storočia a neskôr sa úplne vytrácajú. Úplne protichodne vyznievajú vysvetlenia, podľa ktorých títo uhliari stavali miliere z odpadového menej kvalitného dreva,⁷¹ resp. naopak z tvrdého prevažne bukového dreva.⁷²

S oslabovaním nemeckého etnického elementu v oblasti sa postupne vytrácal aj nemecký spôsob pálenia uhlia a výraznú dominanciu nadobúdal slovenský spôsob. V polovici 18. storočia sa slovenské miliere stavali nielen v lesoch, ale aj na hrabľových uhliskách. V Zlatej knihe baníckej z roku 1764 sa vyslovene uvádza, že miliere stavané na Hornom a Dolnom hrabľovom uhlisku sa zapalujú odspodu otvorom ponechaným pri zemi.⁷³

Popri zaužívanom a dominujúcom slovenskom spôsobe pálenia uhlia sa v roku 1776 skúšalo v obvode Banskobystrickej banskej komory páliť uhlie tiež štajerským spôsobom.⁷⁴ Pod týmto názvom zrejme nemožno rozumieť nemecký spôsob, ktorý tu musel byť známy už predtým. V tomto prípade muselo ísť o nový doposiaľ v tejto oblasti nepoužívaný spôsob pálenia uhlia, ktorý sa uplatňoval hlavne v alpských krajinách. Tu sa vo väčšej miere ako u nás využívalo na výrobu drevného uhlia ihličnaté drevo, ktoré sa ukladalo do ležatých obdĺžnikov milierov. Práve takéto ležaté miliere sa zvykli označovať ako štajerské miliere.⁷⁵ Na Slovensku nemali ležaté miliere nijakú tradíciu a preto sa nikdy výraznejšie neuplatnili. Aj pokusy v roku 1776 neboli úspešné, lebo v nasledujúcom období sa tento spôsob výroby uhlia neuplatňoval. Svedčia o tom aj opätovné, avšak opäť neúspešné, snahy obnoviť štajerský spôsob pálenia uhlia v rokoch 1833 – 1835.

Na druhej strane úspešne sa v oblasti Banskej Bystrice na začiatku 19. storočia etabloval taliansky spôsob výroby uhlia. Prvú zmienku o používaní tohto spôsobu v tejto oblasti máme z roku 1806.⁷⁶ Tomuto spôsobu prišli tunajších uhliarov zaučať priamo talianski uhliari. V roku 1807 tu za týmto účelom pôsobili Johann Pekoll a Gotthard Orszari, ktorí sa pokúsili zaviesť novú metódu na hrabľových, ako aj lesných uhliskách.⁷⁷ Keďže pálenie uhlia v rozmerných talianskych milieroch na dobre pripravenom pevnom podklade sa ukázalo byť pre lesné uhliská nevyhovujúce, uplatnilo sa prakticky len na hrabľových uhliskách. V roku 1808 uhliari na hrabliach vyrábali uhlie už týmto novým spôsobom.⁷⁸

Zavedenie talianskeho spôsobu milierovania na hrabliach prinieslo úspech. V inštrukcii o uhliarstvach z roku 1818 (jej preklad uvádzame v prílohe príspevku) sa konštatuje, že uhliar na hrabliach dokáže za rovnaký čas vyprodukovať dvojnásobné množstvo uhlia ako lesný uhliar. Uvedený jav mala na svedomí nová talianska technológia pálenia uhlia vo veľkých rozmerných milieroch uplatňovaná práve na hrabľových uhliskách. V lesoch sa aj po úspešnom zavedení talianskych milierov naďalej používali slovenské miliere.

V neskoršom období sa úplne nevytratila ani technika stavania nemeckých milierov. Spôsob výroby uhlia nemeckým spôsobom bol v oblasti čiastočne známy ešte aj v prvej polovici 20. storočia. Keď pracovníci Sloven-

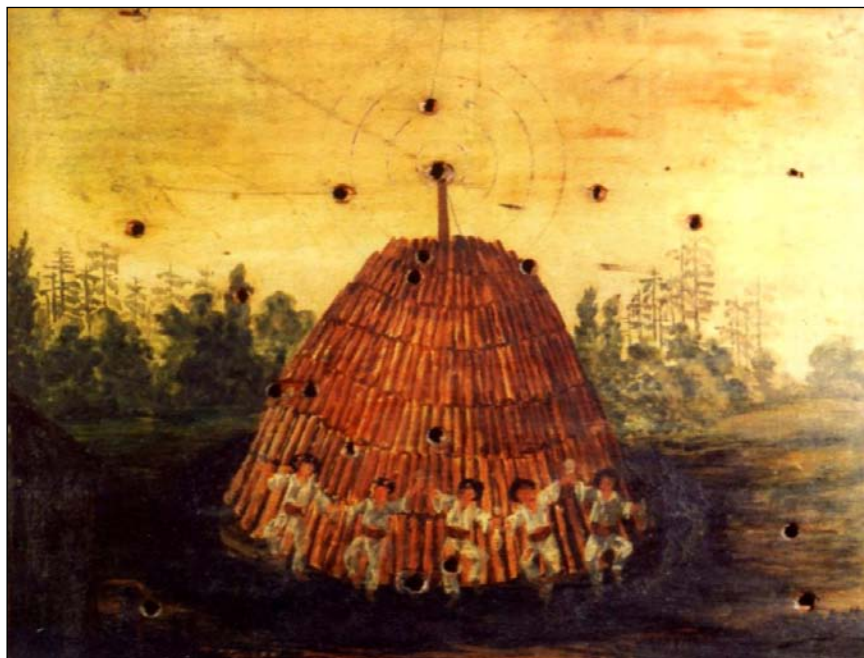
ského národného múzea formou dotazníka zisťovali u predstaviteľov lesných správ v okolí Banskej Bystrice, či sa ešte niekde páli uhlie, vrátili sa im zaujímavé odpovede. Vo väčšine lesných správ sa konštatovalo, že uhlie sa už dávno nepáli, prípadne sa prestalo páliť na začiatku 20. storočia. Na spôsob pálenia uhlia sa dobre pamätali už len vo Svätom Ondreji (dnes súčasť obce Brusno), Jasení, Hronci a Dobroči (dnes súčasť obce Čierny Balog).⁷⁹ V lesných správach Jasenie a Dobroč popísali spôsob pálenia uhlia slovenským spôsobom. Na opísaných milieroch vo Svätom Ondreji a Hronci však možno nájsť aj niektoré typické prvky nemeckých milierov. Miliere aké popísali v Svätom Ondreji mali kráľ tvorený jedným kolom v strede miliera, ktorý prechádzal po celej jeho výške. V Hronci stavali kráľ z dvoch dlhých brvien vo výške miliera navrchu spojených. Uvedené dva spôsoby výstavby milierov poukazujú na prelínanie a miešanie slovenského a nemeckého spôsobu výroby uhlia.

Uhliari počas svojej práce nikdy nepracovali samostatne. Vždy boli organizovaní v skupinách, alebo zmenách, tzv. dingoch (*Geding*). Takáto pracovná skupina uhliarov sa líšila od pracovnej skupiny drevorubačov. Na základe poznania situácie v oblasti Čierneho Hrona vieme, že drevorubačský ding tu predstavoval osemčlennú skupinu robotníkov, na čele ktorej stál predák (*Vorgedinger*, alebo *Fürdinger*).⁸⁰ Podobne, ako v oblasti Čierneho Hrona mohli byť drevorubačské práce organizované aj v lesoch v bezprostrednom okolí Banskej Bystrice.

Na rozdiel od drevorubačskej práce stačil na uhliarsku prácu menší počet robotníkov v jednej zmene. Tradične bola uhliarska skupina tvorená štyrmi uhliarmi. Na jej čele stál uhliarsky majster, ktorý organizoval všetku prácu uhliarskej skupiny. Jeho pomocníkmi boli dvaja uhliari. Štvrtým členom uhliarskej skupiny zvyčajne býval učeň, ktorý sa do práce uhliara len zaučal. Ten zvyčajne vykonával rôzne pomocné práce. Výnimočne mohla mať uhliarska skupina aj päť členov. V takejto skupine boli okrem majstra traja radoví uhliari a jeden učeň.

O tom, že uhliarsku skupinu majú tvoriť 4 muži vypovedá aj inštrukcia o uhliarstvach z roku 1818, ktorú uvádzame v prílohe (viď. odsek 109). Jej autor Jozef Dekret pridal do inštrukcie tiež zdôvodnenie, pre ktoré je najlepšie mať v skupine práve 4 robotníkov. Ak by bol počet uhliarov nižší bolo by to podľa neho nebezpečné, lebo horiaci milier bolo potrebné neustále strážiť a regulovať proces jeho horenia. Viac robotníkov v skupine by však mohlo spôsobiť ich nedostatočnú usilovnosť a z toho vyplývajúcu nebanlivosť.

Počet uhliarov pracujúcich v jednej skupine na hrabľových uhliarstvach sa zrejme tiež nelíšil od skupín uhliarov pracujúcich v lesoch. V roku 1764 pracovali v Hornom uhliarstve pri Horných hrabliach v Banskej Bystrici dve skupiny uhliarov. V Dolnom uhliarstve pri Dolných hrabliach to bol dvojnásobný počet štyroch uhliarskych skupín. Tunajšie pracovné skupiny mali po 6 robotníkov, takže v Hornom uhliarstve pracovalo 12 a Dolnom uhliarstve 24 robotníkov.⁸¹ Keďže tunajší zamestnanci sa delili na robotníkov pri hrabliach, ktorých bolo 11 a robotníkov v uhliarstvach, ktorých bolo 25, je pravdepodobné, že z počtu 36 robotníkov oboch uhliarstiev sa reálne pálením uhlia zaoberalo len uvedených 25 uhliarov. Ak teda na hrabľových uhliškách v oboch bansko-

Strelecký terč s tancujúcimi uhliarmi. Banská Štiavnica, 19. storočie (zdroj Čelková – Čelko – Petrikovič 2008).

Strelecký terč s tancujúcimi uhliarmi. Kremnica, datovaný rok 1857 (zdroj NBS – Múzeum mincí a medailí v Kremnici, foto I. Čillík).

bystrických uhliarstvach pracovalo 6 skupín uhliarov, 5 z nich mohlo pozostávať zo 4 mužov a jedna posledná z 5 mužov.

Tradícia štvorčlenných uhliarskych skupín sa určite utvárala dlhodobým vývojom na základe postupne nadobúdaných skúseností s organizovaním uhliarskych prác. V roku 1652 malo v starohorskej oblasti 19 uhliarskych majstrov k dispozícii 30 uhliarov. Pomocníkmi jedného uhliarskeho majstra tak boli dvaja resp. v niektorých prípadoch len jeden uhliar. V tomto prípade však možno predpokladať, že medzi uhliarov neboli započítaní mladí uhliarski učni, ktorí sa uhliarskemu remeslu len zaúčali. Vylúčiť nemožno ani prípadné spájanie sa dvoch uhliarskych majstrov v jednej pracovnej skupine ak to bolo nevyhnutné. Aj v tomto prípade teda nie je vylúčené, že uhliari už v tomto období vytvárali štvorčlenné pracovné skupiny tak ako to máme doložené z mladšieho obdobia. V polovici 18. storočia pracovalo pre starohorskú hutu 24 uhliarskych majstrov.⁸² Ak každú jeho skupinu tvorili spolu s ním 4 uhliari, tak v starohorskej oblasti pracovalo asi 96 uhliarov. Uvedený prepočet je zrejme reálny, keďže v polovici 19. storočia v rovnakej oblasti nachádzame zhruba totožný počet uhliarov (presne 101).

Štvorčlenné uhliarske skupiny neboli len miestnym špecifikom. V inštrukcii o pálení drevného uhlia na Muránskom panstve v Gemeri sa uvádza, že uhliari pracujú v partiách po štyroch mužoch (majster a traja pomocníci).⁸³ Priamo z prostredia stredoslovenských banských miest možno spomenúť dva unikátne strelecké terče s vyobrazením tancujúcich uhliarov okolo miliera. Na prvom, štiavnickom, nachádzame menej tradičnú skupinu piatich uhliarov. Na druhom, kremnickom, už tradičnú skupinu štyroch uhliarov doplnenú o dvoch šindliarov a jedného gajdoša po stranách. Štvorčlennú uhliarsku skupinu vidíme tiež na jedinej známej fotografii novobanských uhliarov (pozri v príspevku Pavla Hrončeka). Tento počet uhliarov zvyčajne nachádzame aj na obrazových výjavoch a historických fotografiách znázorňujúcich uhliarov a námety uhliarskej práce, ktoré pochádzajú z prostredia mimo Slovenska.

Inštrukcie a predpisy pre uhliarstva a uhliarov

Technologické otázky výroby uhlia boli dlhú dobu iba predmetom ústnej tradície a v oblasti Banskej Bystrice neboli riadne spísané. Až v prvej polovici 19. storočia došlo k vypracovaniu hneď dvoch inštrukcií pre uhliarov pracujúcich v obvode Banskobystrickej komory. Prvá z nich (*Waldamtisches Circular und Instruktion von Kohlungen*) vznikla v roku 1818. Druhá inštrukcia určená uhliarom (*Köhler Instruktion*) pochádza z roku 1835.⁸⁴ Ani jedna z inštrukcií nezavádzala žiadne novinky ani zásadné zmeny, ale boli len zhrnutím dlhoročných a časom overených pracovných postupov dodržiavaných pri výrobe drevného uhlia.

Autorom prvej inštrukcie bol vtedajší lesmajster Banskobystrickej komory Jozef Dekret. Jeho inštrukcia pozostáva z 24 bodov a obsahuje predpisy

týkajúce sa všetkých dôležitých činností spojených s prácou pri výrobe uhlia. V podobnom duchu ako prvá sa nesie aj mladšia inštrukcia z roku 1835, ktorá je na rozdiel od prvej o niečo obsiahlejšia, spísaná na 14 stranách v 61 bodoch, paragrafoch.

Dekretova inštrukcia, ktorú v slovenskom preklade publikujeme v prílohe je významná najmä z toho hľadiska, že ide o zatiaľ najstaršiu známu takúto inštrukciu. Okrem inštrukcií, ktoré bolo potrebné dodržiavať pri samotnom procese stavby, prikrytia, horenia a hasenia milierov, pojednáva tiež o všetkých prípravných prácach. Nachádzame v nej napríklad informácie o príprave ciest, približovaní vhodného dreva na zuhoľnenie, či výbere vhodného miesta na uhliisko. Zaujímavé sú tiež informácie o druhoch uhlia vypálených v jednotlivých častiach miliera, hodnotení kvality uhlia, spôsoboch jeho merania a pod. Rovnako dôležité sú informácie o organizácii práce uhliarov a povinnostiach uhliarskeho zásobovača, ktorý na prácu uhliarov dozeral.

Zánik uhliarstva a pamiatky uhliarskeho remesla

Z lesov na okolí Banskej Bystrice sa uhliarske remeslo začalo pomaly vytrácať v priebehu druhej polovice 19. storočia. Úpadok tunajšieho uhliarstva súvisel s krízou banskobystrického baníctva a rušením hutníckych prevádzok. Po zrušení posledných fungujúcich hút v Tajove, Starých Horách a Banskej Bystrici už nebol dôvod udržiavať pri živote miestne lesné ani hrabľové uhliarstvo. Na úpadku bolo v tomto čase aj prachárske remeslo, ktoré využívalo drevné uhlie. To v oblasti definitívne zaniklo po vzniku 1. ČSR na začiatku 20. storočia. Aj preto pri vyplňaní dotazníkov o lesných prácach v obvode lesných správ Staré Hory a Slovenská Ľupča v roku 1943 nemali tunajší obyvatelia už žiadne vedomosti o výrobe drevného uhlia. Potvrďuje to konštatovanie, že uhliarstvo v oblasti vymizlo najmenej tri celé generácie dozadu.

O výraznom rozšírení uhliarstva v okolí Banskej Bystrice dnes živo vypovedajú už len zachované početné miestne názvy úzko späté s výrobou uhlia. Banskobystrická mestská štvrť Uhlisko dodnes pripomína existenciu Horného uhliarstva pri Horných hrabliach. Toponymum Uhliská pod Suchým vrchom neďaleko Tajova dokladá rozšírenie uhliarskeho remesla aj mimo vlastného územia mesta, v tomto prípade na územie Radvanského panstva. Na pálenie uhlia upriamuje aj lokalita Peklo pri Kordíkoch. Tunajšie uhliská v lese zvanom Pekla (*Waldung Pekla*), z ktorých sa zásobovala tajovská huta sú písomne doložené v polovici 18. storočia.⁸⁵ Ak bol už v tom čase tento názov vžitý, muselo ísť o lokalitu, kde sa uhlie vyrábalo dlhšiu dobu. Podobné toponymá Pekelník nachádzajúce sa pod Kráľovou studňou v Bystrickej doline a Peklo pri Ľubietovej zaiste taktiež upozorňujú na pálenie drevného uhlia. Výstižné je pomenovanie lokality Krupné uhliisko, ktorú môžeme nájsť pri Dolnom Harmanci. Výrobu uhlia pri Moštenici zreteľne dokladajú názvy dolín (Uhliarska a Švarcova), na vyústení ktorých vznikla aj osada Moštenica. V minulosti sa názvom

Uhliisko nájsené počas terénneho prieskumu v lese severne od dediny Selce (foto Oto Tomeček, december 2011).

Uhliarska označoval nielen potok a dolina, ale hlavne rozsiahle lesy na východ od Uhliarskeho potoka siahajúce po susednú Hiadeľskú dolinu.⁸⁶ Výpovedný je aj názov prameňa Pálenice vo Švarcovej doline. Práve v Švarcovej (*Kohlung Schvarczova*) sa nachádzalo hlavné uhliarstvo zásobujúce moštenickú hutu v polovici 18. storočia.⁸⁷ Na historickej hranici banskobystrického chotára medzi sídlami Bully, Bukovec, Kalište možno napokon nájsť miestny názov Čierne báne. Blízkosť lokality Kuncová, kde sa páľilo uhlie v polovici 18. storočia,⁸⁸ zreteľne poukazuje, že aj tento názov je potrebné spájať s činnosťou výroby uhlia v minulosti. Súvislosť s výrobou drevného uhlia je treba zaiste hľadať aj v prípade toponým Požiarovo južne od Kordík, ako aj blízkych lokalít Spálenisko a polohy V Čiernej, pramennej oblasti Čierneho potoka.

Na historických katastrálnych mapách nachádzame navyše množstvo dnes zväčša zaniknutých toponým upozorňujúcich na uhliarsku prácu. Tieto miestne názvy upozorňujú na prevádzkanie lesného uhliarstva v chotároch Dolného Harmanca (*Uhliška Bach, Do uhliška*), Kordík (*Uhliscsatho*), Malachova (*Uhliste*), Povrazníka (*Uhlišťja*), Svätého Ondreja (*Na starom uhliisku*) a možno aj Rudlovej (*Uhelnice*).⁸⁹

Práve pri takýchto toponymách, ale mnohokrát aj na iných lokalitách, môžeme ešte aj v súčasnosti nájsť miesta, kde sa v minulosti páľilo uhlie. Polohu takéhoto starého uhliška v teréne možno ľahko odhaliť hlavne v takom prípade,

keď narazíme na zarovnané miesto okrúhleho tvaru obkolesené zväčša po celom obvode zvažujúcim sa reliéfom. Na takýchto miestach možno nájsť začiernenu zem a niekedy aj drobné uhličky, ktoré sa spolu s uhoľným prachom, hlinou, listím, či vetvičkami ihličia používalo na zakrytie naloženého miliera.

Terénnym prieskumom sme takéto uhliisko objavili napríklad v tesnej blízkosti obce Turecká, ktorá v minulosti patrila k typickým uhliarskym osadám. Toto staré uhliarske miesto leží pod Japňom v lesnej časti Matajzová v polohe, ktorú miestni poznajú pod názvom „Pod Dingom“. Aj samotný názov tu indikuje prácu lesných robotníkov v minulosti. O intenzívnej výrobe drevného uhlia na území Ľupčianskeho panstva svedčia nálezy viacerých takýchto uhliarskych miest v lesoch na ľavej strane Selčianskej doliny západne od Hrádku.

Dávnu slávu uhliarskeho remesla okrem toponým a reliktov starých uhliísk pripomínajú už len niektoré múzejné exponáty uhliarskeho náradia a historické fotografie. Vzhľadom na dlhú a významnú tradíciu miestneho uhliarstva udivuje torzovitosť týchto zbierok. V zbierkach miestneho Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici sa nachádza len niekoľko exponátov uhliarskeho náradia (hrable na rozhrabávanie uhlia, uhliarsky kôš tzv. filfas a uhliarska puterka) z Kordík. Zo vzdialenejších lokalít je v zbierkovom fonde múzea šplejsák na vyhrabávanie uhlia z Čierneho Balogu a uhliarska lopata a hrable z Polomky na Horehroní.⁹⁰ Okrem uvedených hmotných prameňov dopĺňa zbierku pamiatok s uhliarskou tematikou aj obrazový materiál. Vo fotodokumentácii múzea sa zachovali tri fotografie starých uhliarskych domov z Donovál a Mistrík, pohľadnica s námetom uhliarov z Pohronskej Polhory, fotografia naloženého miliera z oblasti Badína a jedna fotografia neznámej proveniencie zachytávajúca uhliarov počas práce.⁹¹

Je pravdepodobné, že v rodinných zbierkach sa nachádzajú ďalšie zaujímavé predmety a historické fotografie pripomínajúce život a prácu uhliarov. Zostáva len veriť, že uvedené zbierkové predmety sa v budúcnosti ešte podarí doplniť ďalším zaujímavým materiálom, ktorý rozšíri naše poznatky o tomto v okolí Banskej Bystrice tak rozšírenom lesnom remesle.

Banská Bystrica, 2. január 1818

Obežník lesného úradu a inštrukcia o uhliarstvach vydaná lesmajstrom Banskobystrickej banskej komory Jozefom Dekretom.

Orig., nem., spisový materiál. ŠÚBA v B. Štiavnici, LÚB, inv. č. 381.

LESNOÚRADNÝ OBEŽNÍK a inštrukcia o uhliarstvach¹

90. Pokiaľ má byť starostlivosť o uhliarstvo aj naďalej zverená tomuto k.² lesnému úradu, dáva sa pre tento prípad hneď aj nasledujúce poučenie určené k nasledovaniu, a to pre tie lesnícke osoby, ktoré majú vo svojich revíroch na starosť uhliarsky závod, teda:
91. Cesty na odvoz uhlia je potrebné založiť najlepšie a najhospodárnejšie, a to skôr než bude les zrúbaný na uhliarske drevo, keďže sa tieto [*cesty*] pevnejšie usádzajú, stávajú sa trvalejšími a uhliar môže podľa nich zriadiť svoje uhlisko. Tieto [*cesty*] je treba udržiavať a opravovať za prísnej a permanentnej kontroly. V príkrych kopcoch je veľmi vhodné mať odvodňovacie kanály. A celkovo je najlepšie, ak si vydržiavanie povozníckych ciest zabezpečujú sami uhliarski povozníci, za istý ročný paušál.
92. Uhliarske drevo musí dozerajúci [*personál*] pri preberaní od rubáčov odmerať presne, a tiež je nutné aby bola [*na mieste*] držaná, keď nie celoročná, tak aspoň minimálne polročná zásoba dreva. Zelené alebo čerstvo na siahly popílené drevo nie je vhodné na zuhoľnenie, lebo by sa pritom [*zbytočne*] spálila štvrtina možno až tretina dreva. Na jar zrúbané drevo je možné použiť už na jeseň, avšak drevo z jesene môže byť použité až na ďalšiu jeseň. Najlepšie uhlie sa vyrába z jedenapolročného dreva. Mäkká, z čerstvých stromov napílená siahovica môže vydržať 2 aj 5 rokov, tvrdá však 2 až 3 roky bez toho aby začala práchniviť.
93. Uhliská³ musia byť situované v blízkosti ciest pre povozy, pokiaľ možno v priehlbínach. Úpätie miliera nesmie byť na dutom moste, ale musí stáť na pevnej zemi.⁴ Vápencová a piesčitá zem je [*ako podložie*] nevhodná, hlinitá len priemerne vhodná, a najvhodnejšia je na humus bohatá zem. Od 8 do 16 siah dreva môže byť položených na hrúbku. Voda v blízkosti poskytuje uľahčenie [*práce*] a výhody.
94. Hasenie [*uhoľný prach a zemina*] je [*potrebné zhotoviť*] v blízkosti. Najlepšia je na tento účel humusová zem, hlinitá [*je*] len priemerne vhodná a vápencová alebo piesčitá najhoršia. Zásoba musí presahovať potreby jedného miliera, pre prípad nečakaných prípadov preborenia a hasenia, a [*musí*] byť vždy nachystaná. Takisto manipulácia by nemala

- byť hrubá, ale vyrovnaná. Nejaké staršie hasenie, pokiaľ nie je príliš nákladné, je [*tiež*] dobré na túto úlohu.
95. Miesta na chladnutie a šplajsovanie⁵ sa vyžaduje zarovnať na okraji uhliarstva.
 96. Sklad uhlia je potrebné vybudovať taktiež na zarovnanom mieste pri uhliarstve. Musí poňať aspoň jeden milier, musí mať zvažujúcu sa pokrývku, z ktorej bude stekať voda, a je urobená zo širokých vybraných drevených polien. Náveterná a vonkajšie strany si vyžadujú podobné obloženie. Spočíva mimochodom na hlboko osadených šiestich až ôsmich silných koloch.
 97. Kuchyňa a ubytovňa si vyžadujú, aby boli zakopané v blízkosti uhliarstva, a aj preto neďaleko, aby ako počas dňa tak aj v noci bolo z ich prahu možné dávať pozor [*na milier*], pokryté majú byť však polenami.
 98. Okolo spomínaných prevádzok, predovšetkým ale okolo miliera, z ktorého vyskakuje oheň, musí byť odstránené quod notandum⁶ raždie vulgo Carach⁷ tak, aby [*na povrch*] vystupovala iba čistá zem, inak je žiaľ vysoká pravdepodobnosť, že každým dňom vypukne veľký požiar, hlavne pri silných orkánoch.
 99. Všetky tieto prevádzky spomínané pod § 93, 94, 95, 96, 97 a 98 musia byť prísne strážené tu zamestnanými uhliarmi, buď za mierne vymeranú odmenu alebo za úkolový plat. Pokiaľ čerstvo zapálený milier horí, najlepšie je vypratať priestor ako je spomínané ostatne pod [§] 98, a [*tiež má byť*] zriadená uhliarska šopa [*spomínaná pod §*] 96. Tá nesmie byť v tom čase bez dohľadu. A to s rozkazom, aby sa tomu [*dozoru*] venoval, pokiaľ nemôže samotný uhliar, cudzí [*robotník*] zamestnaný za zmenový plat. Ten má byť platený stiahnutím [*príslušnej sumy*] z platu prvého uhliara, čo je skutočne oprávnená požiadavka, keďže je tým možné zabrániť požiaru alebo dosiahnuť udržanie uhlia v suchom stave.
 100. Stavba miliera musí byť riadna a tak ako je to len možné hutná [*nepriepustná*] a založená trochu naklonene, kladená v dvoch radoch a vrstvená takým spôsobom, aby aj čepiec [*uzáver*] miliera mohol byť vyplnený raždím a upínacím drevom v príslušnom pyramidálnom zaoblení. Tak je to v lesných uhliarstvach, kde sa produkuje na doteraz zaužívaný slovenský spôsob, nie však v hrabľových uhliarstvach, kde sa produkuje na špeciálny taliansky spôsob. Prvou hlavnou chybou je, keď drevo nie je pripravené na svoj účel. Za vonkajší okraj je potrebné vyplniť [*milier*] vždy štiepkou a konármi, aby neprenikal uhoľný prach. Preto by mal mať uhliar vždy so sebou aj sekeru, aby mohol poodtínať konáre z polien.
 101. Pokrývka uhliarskeho miliera je v lesoch robená v lete z hrubých kusov trávy a počas ich nedostatku v zime z listnatého a ihličnatého raždia. Nezmysel, ktorý robia uhliari, že na tento účel používajú zrezané mladé ihličnaté stromčeky je vyslovene zakázaný a za každých okolností trestný. Iba tam, kde sa pokračuje v ťažbe dreva, môže byť sťatý celý strom. Kde však tieto [*konáre*] chýbajú, je možné vykonať iba mierne odkonárenie

- stojacich stromov a celkovo na zabránenie takéhoto plytvania drevom, je úplne najlepšie zaobstarať si pokrývku slamou.
102. Počas stráženia, keď už je milier zapálený, rozohriaty a sčernený, je potrebné deň a noc dohliadať na oheň a regulovať jeho rovnomerný stupeň alebo jeho rovnomerné rozloženie od hora až dole. Rýchle zapálenie ohňa má za následok prepálené slabé uhlie. Dymové otvory, keď z nich vychádza modrastý dym sú škodlivé, pretože sa drewná masa nemení plameňom na uhlie ale na popol. Prevaleniu sa miliera, ktoré môže byť dôsledkom zlej regulácie ohňa alebo zlého uloženia či dokonca zlej kvality samotného dreva (najčastejšie však k nemu dochádza pri silnom vetre), je potrebné zabrániť aj s dvojnásobným napätím síl mužstva a znovu ho dôkladne opraviť. Hlavne kvôli tomuto je nutné, aby bolo v zásobe dostatok konárov ako aj uhoľného prachu na hasenie. Pri silných veterných búrkach je potrebné permanentne držať na stráži nie zvyčajné ale dvojnásobné množstvo mužstva. Výmeny uhliarov na stráži sa nesmú povoľovať každý [týždeň], ale keď už nie raz za 3 – 4 týždne, tak aspoň raz za dva týždne. Strážiaci uhliar sa nesmie vzdialiť od zapáleného miliera, o ktorý sa má starať, ani len na štvrtú hodinku, a keď je pri takom niečom prichytený treba ho potrestať. A konečne kvôli opatrnosti a zabezpečeniu je veľmi dobré, keď sú okolo miliera (hlavne na náveternej strane) osadené 2 siahly vysoké palice. [Okrem toho] keď sa blíži vyplácanie mzdy, býva zlým zvykom uhliarov urýchľovať a preháňať [pálenie, čomu treba] s veľkou prísnosťou zabrániť.
103. Rozoberanie a šplajsovanie⁸ nasleduje, až keď sú miliere úplne vyhasnuté. Podľa kvality dreva a aj počasia horí milier dlhšie alebo kratšie, zvyčajne vyhorí prvý milier za krátku dobu a je takmer „bez účtu“ [= nepoužiteľné uhlie]. Ale už druhý sa musí osvedčiť lepšie a tretí milier už poriadne. [Keď je milier] dostatočne rozrušený a uhlie vyšplajsované, a len potom, keď nie je v okruhu a v podelených kôpkach žiaden tlejúci oheň, je možné vychladnuté uhlie uložiť do skladu. Tu je hlavnou zásadou, že uhlie treba nechať stáť dvakrát 24 hodín, teda dva dni a dve noci, a nemožno dovoliť ho pod hrozbou najväčšieho trestu nakladať skôr. Tam, kde nie je dostatok vody na potrebné šplajsovanie, musí byť oheň uhasený čerstvou zeminou. Prípadne odpadnuté výpaly sa nesmú primiešavať k uhliu, ale musia byť odložené a použité do nasledujúceho miliera. Malé množstvo quandlového uhlia (Quandl Kohle)⁹ prezrádza dobrý uhliarsky proces, naopak viac ako zvyčajné množstvo z jedného miliera poukazuje na šlendriánsku a prehnajú manipuluáciu [s milierom]. Prašové uhlie (Praschen Kohle),¹⁰ ktoré je síce malé, nesmie byť zamiešavané medzi ostatné uhlie, ale musí byť oddelene použité čiastočne na hasenie a čiastočne na výplň uzáveru miliera.
104. Uhliarski furmani by mali byť z času na čas posielaní, aby odviezli čerstvé uhlie z uhliarstva až k závodu ako sa patrí. V každom prípade je najlepšie, keď uhlie nie je nakladané do košov ale do vriec. Je tiež zakázané natláčať uhlie do košov nohami alebo na ňom sedieť počas cesty. [Rovnako aj] fajčenie tabaku je počas nakladania a vykladania prísne zakázané. Pri

vlhkom počasi (pokiaľ z toho nevyplýva ohrozenie lesa) je potrebné zakryť ho listím a raždím. Množstvo uhlia je potrebné zmerať v uhliarstve a v závode. Zásobovač by mal byť prítomný aspoň počas výmeny furmana alebo aj v uhliarstve a v závode pri meraní uhlia, aby bola garantovaná vyváženosť pre uhliarstvo ako aj odberajúci závod a mohol byť stanovený [pri manipulácii] vznikajúci uhoľný prach. Zároveň je potrebné rešpektovať a strážiť v uhliarstve zákazy pasenia, hlavne v rúbaniskách, kde kľúčia náletové dreviny. Odhrňanie snehu po furmanských cestách, a jeho odpratávanie nech sa nedeje bez oboznámenia predstavených, pretože tieto výdavky závisia od rôznych okolností. Tiež je povinnosťou zásobovača uhliarstva, aby poznal dĺžku furmanských ciest na banské siahly, a mal by okrem toho vedieť, koľko z nich je v rovnom a koľko v strmom teréne a koľko trvá cesta s nákladom. A [tiež] koľko zdolá furman podľa veľkosti nákladu za jednu hodinu v priemernom tempe, pri zohľadnení ročného obdobia a nakladania a vykladania.

105. Jedna obyčajná žarnovická uhoľná miera¹¹ podľa uhla (Winkel) obsahuje na banské stopy v dĺžke 28 $\frac{3}{16}$
 šírke 19 $\frac{7}{16}$
 hĺbke 16 $\frac{1}{4}$
 spolu 5 $\frac{1}{7}$ kubických stôp¹²

Takže jedna menšia fúra obsahuje 12 a jedna väčšia 18 mier [uhlia].

106. Vlastnosti uhlia je možné dobre zistiť; keď je toto vo farbe modrej ocele a má lesklé fláky, nefarbí veľmi dobre, je pomerne tvrdé a pevné, znejúce a lesknúce sa na zlome. Taktiež, keď chýbajú vyššie uvedené vlastnosti, je uhlie zlé, slabé, viac černasté, mazľavé, čo je spôsobené buď zlým drevom, alebo neopatrným či počasím spôsobeným nedostatočným zuhoľnatím.
107. Šmyky alebo žľaby sú z toho dôvodu veľmi vhodné, že je možné vďaka nim spracovať na uhliarstvách väčšie množstvo dreva. Preto je potrebné postarať sa, aby boli zriadené tam kde sa to len dá, lebo uľahčujú uhliarovi rýchlejšie spracovávanie dreva a drevo dáva výdatnejšie uhlie. Samotný transport uhlia je zas finančne menej náročný a komplikovaný. Pretože sa pri počasi, ktoré nedovoľuje stínať stromy (pri mraze a vlhkom počasi), odporúča zniesť dolu naraz drevo pre viacero milierov. Z toho vyplýva preventívna starostlivosť, že pred stínaním dreva na uhlie je vhodné a potrebné pripraviť spády v tom lese, kde sa bude stínať.
108. Ručné ťahanie alebo sane, ktoré uhliar nutne potrebuje v lete alebo v zime na stiahnutie dreva k uhliarstvu alebo žľabu je pre uhliara najťažšie, pretože si musí v lete i zime sám pripraviť najrôznejšie cesty. Je potrebné veľmi starostlivo dbať na to, aby hrubé štiepy a konáre nezostali ležať na rúbanisku, keďže ich mnoho uhliarov necháva ležať nepoužité, čo má potom za následok, že je potrebné vykonať dodatočné dočistenie. Tam kde nie sú predĺžené žľaby a nie je možné vystavať cestu, je nutné aby uhliar zviezol uhlie na ručných sánkach vo vreciach, a to za špeciálny úkolový plat, až na furmanskú cestu.

109. Uhliari musia byť znalí/skúsení robotníci. Začiatočník musí byť pridelený do zmeny 4 mužov, aby nazbieral skúsenosti a nemá byť ponechaný sám. Takýto [uhliar] poberá podľa síl a usilovnosti, najprv polovičný, potom dvojtretinový a trojštvtinový plat. Taký, ako aj všetci ostatní uhliari musia byť prísne zaviazaní k tomu aby nechodili príliš často domov, ale zostávali v práci aspoň 14 dní. V prípade obmeny môže odísť uhliar už v nedeľu a vrátiť sa do práce v pondelok. Ich potraviny, pokiaľ by tam zostávali, by im mali doniesť, buď ich kolegovia, alebo ich ženy a rodiny. Bez vedomia svojich predstavených nemôžu nechať [milier] vyhasnúť ani v čase sviatkov a senobrania. Uhliar si musí sám zabezpečiť potrebné železné a drevené náradie, a spravovať ho na vlastné náklady. Po viacročnej poučenej skúsenosti v lete i zime, ako aj zohľadnení voľného času počas sviatkov a vlastností dreva a pripočítaní potrebnej uhliarskej práce a prípadných výčinov počasia [sme dospeli k výsledku], že jeden lesný uhliar môže dodať priemerne za štyri týždne 15 malých fúr alebo 180 mier uhlia.¹³ Uhliar pri hrabliach však až dvojnásobok. Koľko uhliarstiev je potrebných, rozhoduje o množstve personálu, rýchlosť potrebného dodania vyprodukovaného uhlia, potom množstvo dreva a hlavne väčšia či menšia vzdialenosť dreva uhliarstiev. Najlepšie je mať 4 mužov v jednej zmene, pretože keď ich je menej je to nebezpečné kvôli stráženiu a keď ich je viac nie sú dostatočne usilovní a [zároveň] nedbanliví. Celkovo je nutné a účelné prihliadať pri zaradení na miesto a okolie kde sa pracuje a kde stojí uhliarstvo.
110. Rováš, je nanajvýš nutné držať sa ho. Drevo na spracovanie v uhliarstve je uhliarovi dodané počas neprítomnosti. Na jednu stranu rováša vyreže prvý uhliar prebranú siahovicu a na druhú je zaznamenané odvezené uhlie. Hlavný kvartálny rováš je takisto predpísaný. Tam sa zaznamenáva celkový príjem dreva, potom mesačné zúčtovania dreva použitého na výrobu uhlia a odvezené uhlie za štvrt'rok, a to takým spôsobom, že pri kompletom spracovaní rúbaniska aj samotný uhliarsky robotník vidí a môže byť usvedčený, s akým úžitkom alebo škodou vykonával svoju robotu. O tom poslednom rozhoduje nasledujúci systém, podľa ktorého je uhliar buď odmenený alebo potrestaný, a ktorý je potrebné vždy účinne uplatňovať.
111. Systém, napriek tomu že takýto je zavedený v každom lesnom a hrabľovom uhliarstve rozdielnym spôsobom, predsa len sa mení v každom uhliarstve [podľa potreby]. Keďže mnoho závisí od vlastností (či je mäkké, zmiešané alebo tvrdé) a kvality (či je dobré alebo zlé) dreva, ako aj poveternostných okolností. A aj samotný transport dreva a uhlia spôsobujú neklamné väčšie alebo menšie odchýlenia sa od spomínaného systému produkcie. Keďže je teda potrebné postupovať vo veci správne a obozretne, aby bolo pri každej uhliarskej práci, zakladaní na rúbanisku samotnom určené riadnym premeraním dreva a vyprodukovaného uhlia aký je medzi nimi pomer. Na to sa má zobrať na výpočet každý tretí milier na mieste. Až následne po tomto pokuse môže byť systém produkcie uhlia presne stanovený. Podľa toho môže byť konečne jeho „očistená“ robota prenesená pomocou rováša na odpočet, a odmenená alebo potrestaná.

112. Čo sa týka uhliarskeho zásobovača, je nutné aby dával za každých okolností pozor a presne plnil, aby a) vždy v rúbanisku osobne zakladal uhliská a vymeriaval siahovicu a po odpočítaní zrážky ho zaznamenal načisto na rováši, a popri ostatných súvisiacich záležitostiach osobne na tvári miesta určoval po zvážení a poradení sa s uhliarmi umiestnenie uhliarstva, b) rovnomerne viedol rovášovú knižku a nosil ju vždy so sebou vo vrecku, c) prísne kontroloval uhlisko, bez ohľadu na jeho vzdialenosť, vždy dvakrát, minimálne však raz týždenne priamo na mieste, [*d'alej*] aby d) ich občas navštívil aj počas noci. Rovnako e) najlepšie urobí, ak sa zúčastní sám na spomínaných skúškach s miliermi počas celého ich trvania, ba dokonca ak aj sám počas nich získa zručnosti a poznatky týkajúce sa uhliarskej práce, ohľadne dreva a regulácie ohňa, keďže len týmto spôsobom môže účinne poukázať na nedostatky v práci robotníkov a môže im ukázať správny spôsob. f) Podľa platných formulárov (ktoré môže v prípade nedostatku získať od svojho nadriadeného alebo tohto k.¹⁴ lesného úradu) má povinnosť zasielať v stanovených termínoch presne vypracované mesačné a štvrťročné správy z jemu prislúchajúceho uhliarstva, a to hneď po záverečnom alebo výplatnom týždni. g) Nech podrobne uvedie zásoby uhlia v uhliarstve a pri závode. h) Musí vždy sám požiadať od riadiaceho personálu závodov alebo nákupcov uhlia výkazy [*potrebného*] uhlia a naplánovať podľa toho svoj rováš a výpočet stavu dreva. Z toho vyplýva i) či je potrebné zvýšiť alebo znížiť zásoby dreva. Od čoho k) tiež závisí potrebné množstvo uhliarskeho personálu. Preto je mimochodom [*povinný*] l) mať so sebou všetky aktuálne uhliarske, pracovné, úkolové a zmenové záznamy, ako aj záznamy o furmanských platoch, za účelom potrebnej bilancie a prehľadu, aby sa ich mohol presne držať, a m) so všetkou úctou a služobnou horlivosťou nech poriadne vedie všetku jemu podriadenú a zverenú činnosť; a nech mu leží na srdci a svedomí vykonávanie toho čo mu bolo prikázané.
113. Všeobecne na záver
- Pre lesných a uhliarskych zamestnancov ešte platí: Že po prvé, táto doteraz ešte neexistujúca inštrukcia navrhnutá v roku 1818 nevstúpi do plnej platnosti, pokiaľ neplatí iná, ktorá by mala byť časom vytvorená v rámci všeobecnej lesnej regulácie, aj so špecifickým dátumom.¹⁵ A to aj v prípade, keď po druhé, boli navrhnuté pravidlá odhadu dreva resp. jeho príjmu už v roku 1811 (a ktoré sa odvtedy aj používajú), tak bude týmto prisľúbené dodatočné predloženie dôležitých pravidiel týkajúcich sa spôsobu merania, účtovania a preberania uhliarskeho dreva v lesných uhliarstvach. Konečne, po tretie, je zámerným želaním a požiadavkou, aby sa týmto [*predpisom*] riadili nielen príslušní nadriadení, ale aj každý z ich podriadených v rámci svojej zodpovednosti. Preto, po štvrté sa ponecháva na každom z nich [ako si] inštrukciu osvoja, avšak mali by ju častejšie listovať, či prípadne sa ju dokonca naučiť naspamäť, čo sa [*oboje*] výslovne odporúča. Ako aj konečne, po piate, sa spoliehame na to, že v lesných revíroch a uhliarstvach nie je oprávnený personál iba nositeľom titulu, ale sú to aj prisahou zaviazané osoby, ktoré majú vykonávať

užitočnú prácu a zamedzovať škodám na majetku svojho zamestnávateľa. Títo majú potom právo aj patrične odmeňovať, zároveň však aj prepustiť naničhodných, neposlušných, lenivých a vzdorovitých [robotníkov].

Banská Bystrica, 2. januára v roku Krista 1818, navrhnuté k dodržiavaniu a nasledovaniu

Jozef Dekret v.r.¹⁶
banskobystrický c.k.¹⁷ banskokomorský lesmajster

¹ Waldamtisches Circular und Instruktion von Kholungen. Dokument preložil Mgr. Peter Konečný. Upravil a poznámkami doplnil PhDr. Oto Tomeček, PhD.

² Skratka „k.“ pravdepodobne znamená skrátenie slova kammer, teda komorský (lesný úrad). Možno však je aj skrátenie slov königlich, alebo kaiserlich, teda kráľovský alebo cisársky (lesný úrad).

³ V originále Kohlgestätte, teda miesta na ktorých sa páliło drevné uhlie.

⁴ Tu je rozdiel v porovnaní s východným Slovenskom, kde máme doloženú aj výstavbu milierov stojacich na moste nad potôčikmi. LATTA, V.: Uhliarstvo v Hámroch pri Snine. In: Slovenský národopis. roč. VI, č. 6, 1958, s. 608 a 611.

⁵ Pod týmto názvom sa väčšinou rozumie rozoberanie miliera po vypálení uhlia a jeho vychladnutí. Porovnaj: MERTUŠ, J.: Technológia pálenia drevného uhlia v oblasti Gemera v I. polovici 20. storočia. In: Slovenský národopis. roč. 37, č. 3, 1989, s. 381; STRÁNSKY, A.: Drevorubači na Čiernom Hrone. Banská Bystrica, 1969, s. 305. Pôvodný význam tohto termínu však bol iný. Pojem šplejsovanie, alebo tiež šplejsanie upresňuje V. Latta. Po rozobratí miliera sa uhlie dostalo do kontaktu so vzduchom a mohlo začať tlieť a vznietiť sa. Z tohto dôvodu sa rozhrabané uhlie po rozobratí milieru ešte zakrývalo uhoľným prachom, pod ktorým malo úplne vychladnúť. Až potom sa mohlo pristúpiť k jeho vyhrabaniu (vyčisteniu). Práve tento proces sa nazýval šplejsanie alebo šplajsovanie. Toto sa väčšinou realizovalo v noci, aby bolo vidieť či sa uhlie opäť nevznecuje a taktiež preto, aby bolo ráno pripravené pre odvoz furmanmi. LATTA, V.: Uhliarstvo v Hámroch, s. 614-615.

⁶ Latinská vsuvka do textu zdôrazňujúca, že treba poznamenať, zaznamenať, preniesť zapamätať si.

⁷ Cárach, alebo tiež cáraichy bol domáci ľudový názov pre na zemi ležiace vetvy stromov, kopy haluziny, alebo ako sa doslovne v inštrukcii uvádza raždie.

⁸ Porovnaj s poznámkou 5. Uvedený bod, kde je šplajsovanie uvedené za rozoberaním ako ďalšia činnosť, potvrdzuje interpretáciu V. Lattu.

⁹ Qandl Kohle alebo Qandel Kohle je označenie pre uhlie, ktoré bolo vypálené v strede miliera okolo kráľa. V tomto prípade išlo o menej kvalitné uhlie, nakoľko bolo vystavené najväčšiemu žiaru. Toto uhlie bolo ľahké, pórovitejšie a drobivé. Z uvedeného dôvodu sa nepredávalo. Uhliari ho mohli používať na varenie, alebo ho miešali s uhoľným prachom a používali na zakrytie milierov. Za upozornenie a vysvetlenie uvedeného termínu ďakujem Ing. Jiřimu Kaderovi.

¹⁰ Praschen Kohle je označenie pre malé kúsky uhlia v rozmeroch medzi veľkosťou lieskového a vlašského orechu, ktoré zostávalo s uhoľným prachom (die Lösche) na

spodku miliera. Aj toto uhlie bolo nepredajné a okrem uvedeného využitia sa mohlo použiť aj na zakrytie naloženého miliera. Za konzultáciu ďakujem Ing. Jiřímu Kaderovi a Mgr. Petrovi Konečnému.

¹¹ Miera uhlia alebo uhoľná miera (Kohlmaaß). K zavedeniu jednotnej miery uhlia v stredoslovenskej banskej oblasti reálne došlo až v rokoch 1780 – 1781. Za základ sa zobrala práve žarnovická uhoľná miera s objemom 6,46 viedenských kubických stôp, čo v našej metrickej sústave predstavuje $203\,981\text{ cm}^3$ resp. $0,204\text{ m}^3$. Bližšie vid': PAULINYI, A.: Súpis mier z r. 1775 a zavedenie jednotnej miery uhlia v r. 1776 – 1780 v stredoslovenskej banskej oblasti. In: Historické štúdie XI. 1966, s. 277-278.

¹² V tomto prípade pravdepodobne objem žarnovickej uhoľnej miery nebol uvedený vo viedenských kubických stopách (6,46), ale v štiavnických kubických stopách (5,30).

¹³ Autor inštrukcie vychádzal z predpokladu, že jedna menšia fúra obsahuje 12 mier uhlia (porovnaj § 105). Po prepočte do metrickej sústavy by mesačná produkcia jedného uhliara predstavujúca uvedených 180 žarnovických uhoľných mier mala predstavovať zhruba $36,72\text{ m}^3$ uhlia.

¹⁴ Porovnaj s poznámkou 2.

¹⁵ Uvedenú vetu autor inštrukcie sformuloval pomerne neobratne. Pri jej preklade sme sa však zámerne držali pôvodného textu, aby sme sa príliš nevzdialili od originálu. Zdá sa, že v tomto prípade chcel autor vyjadriť fakt, že doposiaľ neexistovala žiadna takáto inštrukcia a táto jeho inštrukcia bude platná len dovtedy, kým nevznikne nejaká nová.

¹⁶ Vlastnou rukou, v latinčine manu propria.

¹⁷ Skratka c. k. znamená cisársko-kráľovský.

Uhliari a uhliarske remeslo v lesoch na okolí Banskej Bystrice

¹ Mierne vyššiu výhrevnosť ako drevné uhlie mali len antracit a koks. Z hľadiska výhrevnosti výraznejšie prevyšovali drevné uhlie len neskôr využívané palivové suroviny ropa a zemný plyn. Porovnávacie tabuľky viď: FOLTÁN, J.: Výroba drevného uhlia. In: *Zborník prác Lesníckeho, drevárskeho a poľovníckeho múzea* 6. 1971, s. 177; KADERA, J.: Uhlířství v prostoru Českého lesa. In: HLÁVKA, J. – KADERA, J.: *Historie železářství a uhlířství v Českém lese*. Planá, 2010, s. 174.

² Salajka, alebo tiež draslo, či potaš bola draselná soľ, ktorá sa používala ako jedna zo základných surovín pri výrobe skla. Vyrábala sa náročným vyextrahovaním z popola. Spomedzi všetkých lesných remesiel bolo práve salajkárstvo (draslárstvo) najnáročnejšie na množstvo spotrebovaného dreva. Viď: WOITSCH, J.: Lesní řemesla v raném novověku : koncept. In: *Český lid*. roč. 97, č. 4, 2010, s. 345.

³ ANDRLÍK, K.: *Základy průmyslové chemie III : Technologie organických látek*. Praha, 1953, s. 42.

⁴ MAGYAR, E.: *A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az alsó-magyarországi bányavárosokban (1255 – 1747)*. Budapest, 1983, s. 157.

⁵ MAGYAR, E.: *A feudalizmus kori*, s. 157.

⁶ Tento dodávateľ dodal za 5 mesiacov až 72 vozov uhlia. MAGYAR, E.: *A feudalizmus kori*, s. 157. Istý Štefan Badinský (*Wadynsky, Badynsky, Badinski*) bol v roku 1543 zvolený za uhliarskeho richtára (*Kohlerrichter*) všetkých uhliarov spadajúcich

pod hutnú prevádzku na Starých Horách pri Banskej Bystrici. Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Banská Bystrica (ďalej ŠA BB pob. BB), fond Mesto Banská Bystrica (ďalej MBB), Mestský protokol č. 3 (1543 – 1550), pag. 17. Za poskytnutie materiálu ďakujem doc. M. Skladanému. Je možné, že v oboch prípadoch išlo o tú istú osobu. Ak aj nie, určite bol spomínaný dodávateľ uhlia pre huty v Banskej Štiavnici príbuzným uhliarskeho richtára Štefana Badinského.

⁷ SKLADANÝ, M.: Stredoveké huty na okolí Banskej Bystrice. In: *Argenti fodina 2008*. Banská Štiavnica, 2009, s. 76.

⁸ VLACHOVIČ, J.: *Slovenská meď v 16. a 17. storočí*. Bratislava, 1964, s. 35.

⁹ VLACHOVIČ, J.: *Slovenská meď*, s. 36.

¹⁰ VLACHOVIČ, J.: *Slovenská meď*, s. 35.

¹¹ VLACHOVIČ, J.: *Slovenská meď*, s. 36.

¹² SKLADANÝ, M.: Moštenická sciedzacia huta v rokoch 1496 až 1526. In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Historica XLI*. Bratislava, 1995, s. 109.

¹³ VLACHOVIČ, *Slovenská meď*, s. 38.

¹⁴ Na začiatku 19. storočia pracoval aj druhý medený hámor v Jakube (*Jakobsdorfer Kupferhammer*).

¹⁵ Železný hámor vznikol v roku 1726 v Kostiviarskej na mieste, kde predtým bola fabrika na kosy a kosáky. Okrem neho krátko pracoval aj druhý železný hámor stojaci na predmestí Medený hámor. Práve niekde v týchto miestach tu v 17. storočí krátko existoval aj mosadzný hámor.

¹⁶ Cechové artikuly pre prachársky cech boli vydané 3. mája 1633. THURZO, I.: Radvanské prachárstvo a prachárske stupy ako technické pamiatky. In: *Radvan' : monografia mestečka*. Banská Bystrica, b. r., s. 133.

¹⁷ TOMEČEK, O.: Banská Bystrica a jej okolie na mape 1. vojenského mapovania. In: *Historické mapy*. Bratislava, 2005, s. 236.

¹⁸ MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica : Katalóg administratívnych a súdnych písomností (1020) 1255 – 1536 I*. Bratislava, 1980, s. 39, č. 80.

¹⁹ MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica I*, s. 195, č. 600.

²⁰ LUKAČKA, J. et al. (eds.): *Pod osmanskou hrozbou. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI*. Bratislava, 2004, s. 130, č. 54.

²¹ MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica I*, s. 128, č. 401.

²² MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica I*, s. 132, č. 412.

²³ MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica I*, s. 184, č. 569.

²⁴ MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica I*, s. 207, č. 632.

²⁵ MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica I*, s. 219, č. 660.

²⁶ RATKOŠ, P. (ed.): *Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku (1525 – 1526)*. Bratislava, 1957, s. 152, č. 85.

²⁷ RATKOŠ, P. (ed.): *Dokumenty*, s. 203, č. 122.

²⁸ Pred popravou bol spolu s druhým odsúdeným Jánom Skockom predvedený pred kráľovského personála Mikuláša Turóciho. Porovnaj: RATKOŠ, P. (ed.): *Dokumenty*, s. 208-210, č. 126; s. 213, č. 128; s. 243, č. 151.

²⁹ Fürstl. und Gräfl. Fuggersches Familien- und Stiftungs- Archiv Dillingen an der Donau, sign. 36, fol. 45-57. Za poskytnutie materiálu ďakujem doc. M. Skladanému.

³⁰ Tento je uvedený v inventári rekonštruujúcom stav mediarskeho podniku pri odstúpení turzovsko-fuggerovského ťažiarstva v lete 1525. RATKOŠ, P. (ed.): *Dokumenty*, s. 295, č. 6.

³¹ RATKOŠ, P. (ed.): *Dokumenty*, s. 291 a 295, č. 6.

- ³² Mená uvedených uhliarov vid': RATKOŠ, P. (ed.): *Dokumenty*, s. 280-296, č. 6.
- ³³ RATKOŠ, P.: *Povstanie baníkov na Slovensku roku 1525 – 1526*. Bratislava, 1963, s. 286.
- ³⁴ MAGYAR, E.: *A feudalizmus kori*, s. 84.
- ³⁵ E. Magyar uvádza odlišný údaj. Podľa nej bolo pri všetkých hutách podniku pripravených až 15 862 siah. MAGYAR, E.: *A feudalizmus kori*, s. 84.
- ³⁶ RATKOŠ, P. (ed.): *Dokumenty*, s. 269-280, č. 5.
- ³⁷ V prípade Moštenice bolo uvedené, že išlo o uhlie rovnakej kvality, doslova rovnakého odtieňa (*carbones sub una umbra*). RATKOŠ, P. (ed.): *Dokumenty*, s. 272, č. 5.
- ³⁸ ŠA BB pob. BB, MBB, mestské protokoly, Nr. 28, Anno 1542, Der koniglichen Pergstatt Neusoll Stattbuch, pag. 584-656. Za poskytnutie materiálu ďakujem doc. M. Skladanému.
- ³⁹ ŠA BB pob. BB, MBB, Mestský protokol č. 3 (1543 – 1550), pag. 17. Za poskytnutie materiálu ďakujem doc. M. Skladanému.
- ⁴⁰ MAGYAR, E.: *A feudalizmus kori*, s. 86.
- ⁴¹ K lokalizácii tiež: SKLADANÝ, M. – TOMEČEK, O.: Hranice Ľupčianskeho hradného panstva v polovici 16. storočia. In: *Acta historica Neosoliensia* 3. Banská Bystrica, 2000, s. 57.
- ⁴² MALINIAK, P.: O aktuálnych problémoch lesníckej historiografie (s príkladmi so Zvolenskej stolice). In: *Z dejín vedy a techniky stredoslovenského regiónu*. Banská Bystrica, 2009, s. 22-23.
- ⁴³ Magyar Országos Levéltár Budapest, Diplomatikai levéltár 24 359. Dokument publikovali a analyzovali: SKLADANÝ, M. – TOMEČEK, O.: Hranice Ľupčianskeho, s. 55, 61, 63.
- ⁴⁴ TAGÁNYI, K. (ed.): *Magyar erdészeti oklevéltár I.* (ďalej MEO I) Budapest, 1896, s. 35-36, č. 110.
- ⁴⁵ MEO I, s. 64, č. 128; MADLEN, J. (ed.): Constitutio Maximiliana. In: *Sborník prác Lesníckeho a drevárskeho múzea II.* 1962, s. 13-26.
- ⁴⁶ MADLEN, J. (ed.): Constitutio Maximiliana, s. 28.
- ⁴⁷ MEO I, s. 96-131 (lat. text) a s. 131-168 (nem. text), č. 143; MADLEN, J. (ed.): Constitutio Maximiliana, s. 17-26.
- ⁴⁸ MEO I, s. 96-131 (lat. text) a s. 131-168 (nem. text), č. 143; MADLEN, J. (ed.): Constitutio Maximiliana, s. 13-28.
- ⁴⁹ MADLEN, J.: *Komorské lesy*. B. m., b. r., s. 31-32. (Rukopis uložený v Lesníckom a drevárskom múzeu vo Zvolene)
- ⁵⁰ MEO I, s. 276, č. 187.
- ⁵¹ MEO I, s. 525, č. 282 a s. 526, č. 283. Porovnaj: BUZALKA, Š.: Správa komorských lesov v stredoslovenskej banskej oblasti do roku 1871. In: *Zborník Lesníckeho, drevárskeho a poľovníckeho múzea* 7. 1973, s. 92.
- ⁵² Österreichisches Staatsarchiv (ďalej ÖStA), Hofkammerarchiv Wien, Vermischte Ungarische Gegenstände, rote Nr. 8/A, fol. 612-613.
- ⁵³ Bližšie k identifikácii sídel pozri: TOMEČEK, O.: *Drevorubači a uhliari v lesoch Banskej Bystrice : K problematike osídlenia horských oblastí banskobystričského choťára do polovice 19. storočia*. Banská Bystrica, 2010, s. 59-62.
- ⁵⁴ MADLEN, J. (ed.): Constitutio Maximiliana, s. 21, 22, 24.
- ⁵⁵ ÖStA, Hofkammerarchiv Wien, Vermischte Ungarische Gegenstände, rote Nr. 8/A, fol. 613.

⁵⁶ Urbár z roku 1625 bol publikovaný v práci: MARSINA, R. – KUŠÍK, M. (eds.): *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II*. Bratislava, 1959, s. 125-152, č. 23. Porovnaj tiež: STANO, P.: Liptovské Revúce. In: *Vlastivedný časopis*. roč. XIII, č. 2, 1964, s. 87.

⁵⁷ V matrike pokrstených nachádzame doložené aj meno Pognyar (1713), či Bogniar (1715). ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

⁵⁸ TOMEČEK, O.: *Drevorubači a uhliari*, s. 65-75.

⁵⁹ ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Banská Bystrica, Liber Baptisatorum 1676 – 1704. Viac o okolnostiach založenia sídla tiež: TOMEČEK, O.: *Drevorubači a uhliari*, s. 68-69.

⁶⁰ ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Baptisatorum 1674 – 1715.

⁶¹ Štátny ústredný banský archív v Banskej Štiavnici (ďalej ŠÚBA), fond Banská komora v Banskej Bystrici (ďalej BKB), inv. č. 80, s. 171-172.

⁶² TOMEČEK, O.: *Drevorubači a uhliari*, s. 136.

⁶³ Porovnaj: *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I – III*. Bratislava, 1977 – 1978; ZERVAN, P. et al.: *Okres Banská Štiavnica*. Banská Štiavnica, b. r.; MAGYAR, E.: *A feudalizmus kori*, s. 157.

⁶⁴ Zmienky o uhliaroch v Nevoľnom máme už z 2. polovice 16. storočia. V roku 1565 tu žili 4 uhliari. Uhliarstvo tu bolo rozšírené minimálne do polovice 18. storočia. V roku 1726 tu žilo 17 uhliarov a v roku 1736 ešte stále 15 uhliarov. V tom istom roku (1736) žili v neďalekej Bartošovej Lehôtke 4 uhliari a v Jastrabej 2 uhliari. BALÁŽ, Z.: Z minulosti Nevoľného od 16. storočia do roku 1945. In: *Nevoľné 1487 – 1987*. Nevoľné, 1987, s. 44 a 46; ČELKO, M.: Z dejín Jastrabej od prvej písomnej zmienky do roku 1918. In: *Jastrabá 1487 – 1997*. Jastrabá, 1997, s. 13.

⁶⁵ Na výrobu drevného uhlia v Ihráči najneskôr na rozhraní stredoveku a novoveku poukazuje miestny chotárny názov *Stare uhlisstie* doložený už v roku 1616. V roku 1726 tu pracovalo asi až 20 uhliarov, avšak v roku 1736 ich počet poklesol na 8 a v roku 1745 sa tu spomínajú už len 3 uhliari zaradení do kategórie želiarov s domami. ČELKO, M.: Z dejín Ihráča od prvej písomnej zmienky do roku 1985. In: *Ihráč 1388 – 1988*. Ihráč, 1988, s. 10 a 26.

⁶⁶ NOVÁK, J.: *Pečate miest a obcí na Slovensku II (N – Ž)*. Bratislava, 2008, s. 282.

⁶⁷ Podrobnejšie o inštitúte krámskych richtárov pozri: VOZÁR, J.: Tri inštrukcie pre krámskych richtárov. In: *Zborník Slovenského banského múzea VI*. 1970, s. 161-167; VOZÁR, J.: Samospráva banského robotníctva v stredoslovenskej banskej oblasti. In: *Slovenská archivistika*. roč. XXX, č. 2, 1995, s. 205-217.

⁶⁸ ŠA BB, Matrika r. k. cirkvi Špania Dolina, Liber Defunctorum in Ecclesiis Romano – Catholicis Vallensi et Veteromontana 1677 – 1745.

⁶⁹ ŠÚBA, fond Substitučný banský súd v Banskej Bystrici, č. 191.

⁷⁰ *Naučný slovník lesnícký II (J – Q)*. Praha, 1959, s. 1142, heslo milíř lesní.

⁷¹ Takto napr. E. Magyar odvolávajúc sa na staršiu prácu Zs. Széchi. MAGYAR, E.: *A feudalizmus kori*, s. 86.

⁷² VLACHOVIČ, J.: *Slovenská meď*, s. 167, pozn. 212.

⁷³ VOZÁR, J. (ed.): *Das Goldene Bergbuch : Zlatá kniha banícka*. Bratislava, 1983, s. 248.

⁷⁴ ŠÚBA, BKB, inv. č. 623, spisy 122 a 136.

⁷⁵ KARÁSEK, V.: Jak pálili uhlíří dříví v českých lesích. In: *Český lid*. roč. XXII, č. 5, 1913, s. 227; taktiež KADERA, J.: Uhlířství v prostoru, s. 178-179.

- ⁷⁶ ŠÚBA, BKB, inv. č. 674, spisy 2164 a 3177.
- ⁷⁷ ŠÚBA, BKB, inv. č. 675, spis 405.
- ⁷⁸ ŠÚBA, BKB, inv. č. 676, spisy 446, 590, 637, 907.
- ⁷⁹ ŠA BB, fond Riaditeľstvo štátnych lesov a majetkov v Banskej Bystrici, šk. 2220, rok 1943, dotazníky vyhotovené pre etnografa Andreja Polonca, kustóda národopisných zbierok SNM v Turč. Sv. Martine.
- ⁸⁰ STRÁNSKY, A.: Život a sociálne postavenie drevorubačov Banskobystrickej komory v 17. a 18. storočí. In: *Slovenský národopis*. roč. IX, č. 3, 1961, s. 409; STRÁNSKY, A.: *Drevorubači na Čiernom Hrone*. Banská Bystrica, 1969, s. 265.
- ⁸¹ VOZÁR, J. (ed.): *Das Goldene Bergbuch*, s. 248.
- ⁸² VOZÁR, J. (ed.): *Das Goldene Bergbuch*, s. 234.
- ⁸³ DROBA, Ľ.: Inštrukcie vydané pre kniežacích lesníkov Muránskeho panstva o pálení dreveného uhlia z roku 1833. In: *Sborník prác Lesníckeho a drevárskeho múzea II*. 1962, s. 48.
- ⁸⁴ ŠÚBA, fond Lesný úrad v Banskej Bystrici, inv. č. 381.
- ⁸⁵ VOZÁR, J. (ed.): *Das Goldene Bergbuch*, s. 235.
- ⁸⁶ ŠA BB, Katastrálna mapa Podkoníc a Moštenice z roku 1871.
- ⁸⁷ VOZÁR, J. (ed.): *Das Goldene Bergbuch*, s. 235.
- ⁸⁸ VOZÁR, J. (ed.): *Das Goldene Bergbuch*, s. 234.
- ⁸⁹ Zbierka katastrálnych máp uložených v Ústrednom archíve geodézie a kartografie v Bratislave a Štátnom archíve v Banskej Bystrici.
- ⁹⁰ Za upozornenie ďakujem dr. M. Mácelovej, ktorá robila výskum v zbierkovom fonde múzea.
- ⁹¹ Za sprístupnenie fotografií ďakujem dr. V. Sklenkovi, pracovníkovi Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici.